

**«ԳԱՀՆԱՄԱԿ ԱԶԱՏԱՑ
ԵՒ ՏԱՆՈՒՏԷՐԱՆՑ ՀԱՅՈՑ»
ԵՒ «ԶԱՒՐԱՆԱՄԱԿ»**

Ա.

«Գահնամակ» եւ «Զօրանամակ» անուններով մեզ են հասել Հայոց վաղ միջնադարի երկու փաստաթղթերի եզակի գրչագրական պատճեններ:

Դրանցից առաջինը պահպանուել է անյայտ մագաղաթեայ ժողովածոյ-ձեռագրից հանուած եւ պահպանակի վերածուած թերթի վրայ՝ (անցման երկաթագրով, երկու էջերի երկուական սիւնակների 25ական տողերում ամբողջութեամբ): Այն 1850ին թիֆլիսցի Համբարձում եւ Աւետիք Էնֆիանճեանցների գրավաճառանոցում յայտնաբերել է ժամանակի յայտնի մշակութային ու պետական գործիչ, բժիշկ Գէորգ Ախվերդեանցը (Եռւ. Ա. Ախվերդով), որը ճիշտ գնահատելով գտածոն ու նախնաբար վերծանելով նրա բնագիրը՝ 1851ին ուղարկել է այն Մոսկուա (նախ՝ իր արտագրութիւնը, ապա մի քանի ամիս անց՝ նաեւ մագաղաթեայ թերթը)՝ իր բարեկամ, Լազարեան հաստատութեան ուսուցչապետ Մկրտիչ Էմինին¹: Վերջինս էլ 1858ին իրագործել է

1 1851ի Փետրուարի 13ին Մ. Էմինին գրած նամակում Գ. Ախվերդեանցն իր գիւտի մասին մասնաւորապէս յայտնում էր. "Когда я принимал вместе с Петром Шаншиевым от Энфианджянца рукописи, купленные нами для приношения библиотеке института, Амбарцум мне указал на несколько листов пергамента, которые были заложены переплетчиком в переплет... какого-то 3աշոց-а; я вынул их, оставил их у себя, и на другой же день приступил к разбору этих листков, которые показались мне старше, потому что буквы все заглавные (երկաթագիր), большие и довольно красивые, но буквы в некоторых местах сильно полиняли, а в других покрыты были жиром и копотью... оказалось,

«Գահնամակ»ի առաջին հրատարակութիւնը Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»ի՝ իր պատրաստած թարգմանութեան յաւելումով կից սիւնակում տալով նաեւ ռուսերէնը եւ կոչելով այն (ըստ բովանդակութեան կամ մի շտապողական վերականգնումով) «Վռամական»²: Մ. Էմինի կազմած բնագիրը մի քանի տարի անց նրանից ստացաւ եւ հրատարակեց Ղեւոնդ Ալիշանը³, իսկ աւելի ուշ նրա տպագրից այն վերահրատարակեցին Կարապետ Կոստանեանցը եւ Խորէն Ստեփանէն⁴: Յետագայում Մ. Էմինը պահպանակն ուղարկել է Վենետիկ՝ Ղ. Ալիշանին, ով 1890ին իր «Այրարատ» աշխատութեան մէջ կրկին վերահրատարակել է «Գահնամակ»ը՝ կոչելով այն «Սահակեան» կամ «Վռամական» եւ կից զետեղելով ցայսօր Մխիթարեան միաբանութեան Ս. Ղազարի վանքի թանգարանում պահուող մագաղաթեայ թերթի զոյգ էջերի լուսատիպ նկարները⁵: Բնագրի սկզբում առկայ Սահակ Պարթեւի նամակ-առաջարանի ռուսերէն թարգմանու-

что это остатки каких-то речей или толкований о шести днях мироздания; они имеют свое достоинство: мысли довольно ясны, но, главное, слог изящен и красив... Зато в одном листе я нашел вознаграждение за труды мои; точную копию с этого листа присылаю к тебе... ты увидишь, что это почерк, переходный от ерկաբագիր-а к рюпругагир-у..." (ԱԽՎԵՐԴԵԱՆ Գ., *Նամակներ*, Երևան 1964 [*«Գրական Ժառանգութիւն»*, 3], 212-213): Տե՛ս նաեւ 3 Յունիսի, 1851 թուակիր մամակը՝ 224-225, եւ ծանօթագրութիւնները՝ 354-356:

- 2 *История Армении Моисея Хоренского*, Перевел с армянского и объяснил Н. Эмин, Москва 1858, 358-360 (*վերահրատ.*՝ *История Армении Моисея Хоренского*, Новый перевод Н. Эмина, Москва 1893, 295-297):
- 3 *Սոփեր՝ Հայկական*, հտ. Զ., Ս. Ղազար, Վենետիկ 1853, 132-134, ծմք. 111 (ծանօթագրութեան սկզբում հ. Ղ. Ալիշանը նշում է. «...մամակ գահուց Սահակայ, որ յառաջ քան զամս սակաւս գտաւ ի մամէ ի մագաղաթի երկաբագիր, ի կողս մատենի միայ, ի Մոսկով քաղաքի, գոր եւ գաղափարեալ բանասիրի ուրումն եւ քարեկամի՝ մասնաւորեաց եւ մեզ. յորում թուին քարոճ եօթամասում. եւ պակասի պատճենն, որոյ եւ սկզբանն քանի թերատւ...»):
- 4 ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ Կ., *Հիւսուածք Հայոց մարգպանների պատմութեան առաջին մասի համար*, գիրք Գ., Վիեննա 1877, ներդիր՝ էջ 32ից յետոյ (այստեղ՝ նաեւ «Ներսէսեան գահնամակը» եւ մագաղաթեայ պահպանակի «Զօրամամակ»-ը). ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, *Հայկական պատմութիւն*, Աշխարհարար թարգմանեց եւ լուսարանեց ՍՏԵՓԱՆԷ Խ. Ժ. Վրդ., Ս. Պետերբուրգ 1889, 260-262, ծմք. 690:
- 5 ԱԼԻՇԱՆ Կ. Ղ., *Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց*, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1890, 430-431 (լուսատիպները՝ ներդիրով, այդ էջերի միջեւ):

Թիւնն ի. դարի սկզբին իրենց հիմնարար մենագրութիւններում ներկայացրել են նաեւ Գրիգոր Խալաթեանցը⁶ եւ Նիկողայոս Ադոնցը⁷, իսկ աշխարհաբար թարգմանութիւնն աւելի ուշ կատարել է Ստեփան Մալխասեանցը⁸:

Երկրորդ փաստաթուղթը՝ «Զօրանամակ»ը, յայտնաբերուել է (եւ 1842ին գծագիր-նմանահանութեամբ հրատարակուել) բոլորակ (օվալաձեւ) աղիւսակի պատկերի ձեւով Յովհաննէս եպ. Շահխաթունեանցի կողմից՝ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսարանի մատենադարանի մի հին ձեռագրում («ի մատեանս հնոց»), գրչուհի Տիրամայրի ընդօրինակմամբ, ըստ գիտնական-եպիսկոպոսի՝ կցուած Անանիա Շիրակացու «Ժամանակագրութեանը»⁹: Իր գտածոյի մասին հեղինակը յայտնում է հետեւեալը (մեզ համար առանձնապէս կարեւոր կտորներն ընդգծում ենք). «Որովհետեւ յիշատակեցաւ ձմերոց զօրաց Հայոց, կարեւոր է գիտել հայրենասէր անձանց եւ զանմեռ մշտապատրաստ զօրացն զթիւ ի ժամանակի անդ թագաւորացն Հայոց. զայս ծանօթութիւն ոչ ոք ի պատմագրաց եթող ի գրուածս իւր յաղագս ապագայից, այլ ի խուզարկութեան մերում ի մատեանս հնոց՝ գտաք զայն աշխատասիրեալ յԱնանիայ Շիրակունոյ ի վախճանի ժամանակագրութեան նորին, զոր ձեւացուցեալ էր ի քառաբաժին բոլորակ աղիւսակի միում, եւ զբաժինսն որոշեալ անուամբ դրանց՝ «դրումք հիւսիսային, հարաւային, արեւելեան եւ արեւմտեան», եւ յիւրաքանչիւր բաժինսն դասաւորութեամբ շարակարգեալ զնախարարսն կամ զազնուականս եւ զաշխարհսն եւ զթիւ

- 6 ХАЛАТЯНЦ Г., *Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, Опыт критики источников*, Ч. I, Москва 1903, 297.
- 7 АДОНЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя*, СПб., 1908, 249-250 (վերահրատ. Երևան 1971, աշխարհարար թարգմ. Երեւան 1987, անգլերէնը՝ ADONTZ N., *Armenia in the Period of Justinian...*, Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Garsoïan N., Lisbon 1970, 191-195; Appendix III, 67-69).
- 8 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, *Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններ* Ստ. Մալխասեանի, Երեւան 1940, ծմք. 338, 338-339 (էջ 336-338 ում՝ նաեւ բնագիրը). տե՛ս նաեւ *Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեատմատիա*, հտ. I, Երեւան 1981, 613-615 (հատուածի կազմող՝ Ա. Գ. Աբրահամեան):
- 9 Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հիմք գաւառացն Արարատայ, Աշխատասիրութեամբ Յ. եպս. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ, հտ. Բ., Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին 1842, ներդիր՝ էջ 58ից յետոյ:

յատկացեալ զօրացն նոցին, որոց ամենեցուն գումար թէպէտ ոչ համեմատի ամբողջ թուոյն՝ որ ի լուսանցի անդ աղիւսակին նշանակի եւ այն թերեւս ի սխալմանց գրչաց մատենին, բայց այնուամենայնիւ դարձեալ հարկաւոր դատեցաւ ի մէնջ դնել աստ *զօրինակն այնր աղիւսակի*, զոր հազիւ ուրեմն *ի հնութեանց* անտի *թղթոցն* կարողացաք կենդանացուցանել»¹⁰։ *Գրչի յիշատակագրութիւնը բոլորակ աղիւսակը պարփակող ուղղանկիւն զարդաշրջանակի աջ կողմադաշտի ներքեւում է (կողմադաշտի վերեւից գրուած ամփոփում-աւարտից յետոյ, 2 նմանահանութիւնում էլ՝ առած ձեւաւոր փակագծի մէջ ու փոքրատառով սկսողոյ) եւ առանց լուրջ տարրն-թերցումների*. «յիշեա՛ Բրիտանոս ողորմութեամբ քո զՏիրամայրն և թո՛ղ զյանցանա նորա [գեղազիր B նմանահանութեան մէջ՝ նորայ]»։

*Մաշտոցի անուան Մատենադարանում թիւ 1379 ձեռագրում (ընդօրինակուած՝ 1334ին Երզնկայում, Թորոս գրչի կողմից, Կիրակոս Երզնկացի վարդապետի պատուէրով) առկայ է փաստաթղթի «մի թերի օրինակ» (թ. 1բ). դա բոլորակ աղիւսակի երկ-թերթ տարբերակի աջ կէսն է (մեր բնագիրը կազմելիս այն նշանակել ենք E տառանիշով)*¹¹։ ՄՄ թիւ 1379 գրչագրում (թ. 1բ) *յիշատակագրութիւնը ձեռագրի ստացողին է եւ գլխատառով է. «Յիշեա՛ Բրիտանոս Աստուած գմեղուցեալ ծառայքս՝ գկիրակոս վարդապետ եւ գնովանէս վարդապետ եւ գնեքսէս հոգեւոր որդեակն մեր ի բուն գալըստեանդ. եւ քեզ փա՛ռք»*։

Յովհ. Շահխաթունեանցի աղիւսակի վերծանութիւնը 1877ին կատարեց Կարապետ Կոստանեանցը՝ ընթերցելով նրա տողերը

10 Անդ, 58։ Անանիա Շիրակացու «Ժամանակագրութիւն» ասելով ԺԹ. դ. առաջին կեսում, թերեւս հասկանում էին փլոմ Տիրակացու երկասիրութիւնը (տե՛ս ՓԻԼՈՆ ՏԻՐԱԿԱՍԻ, *Ժամանակագրութիւն*, Գիտա-Ֆնական քննադիր՝ Ա. Յակոբեանի, ի *Մատենագիրք Հայոց*, հտ. Դ.-Ե., է. դար, Անթիլիաս 2005, 899-969)։ Հմմտ., օր.՝ Հայկազեան քառարանում (հտ. Ա., 17). «Շիր. Բրոն.։ Բրոնիկոն կամ Ժամանակագրութիւն՝ Բաղեալ ի նախնեաց, մամուլանդ յեսերեայ եւ ի Խորենացոյն եւ այլն, եւ հասուցեալ ցաւորս իւր, եթէ չկայցեն եւ ինչ ինչ պատուաստեալ յայոց. զի է գործ խառնակ յոյժ ըստ բազում գլխոց, եւ խառն յառասպելաց ասորոց»։

11 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի ամ. Մատենադարանի, հտ. Դ., Կազմեցին ՔԵՕՇԿԱՐԵԱՆ Ա., ՍՈՒԲԻԱՍԵԱՆ Կ., ՔԵՕՍԵՆԱՆ Յ., Երեւան 2008, 1107-1108. ՇԱՀԻՆԵԱՆ, Լ., *Զօրամամակ*, ի ՀԱՀ, հտ. Գ., Երեւան 1977, 704։ Այդ էջը լոյս է տեսել՝ *Армянское войско в XVIII веке: из истории армяно-русского военного сотрудничества. Исследование и документы*, Подготовил к изданию А. Хачатрян, Ереван 1968, 7.

չրջանաձեւ, վերեւի կենտրոնից ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ, ցաւօք՝ բաց թողնելով նախարարական «ազգերի» ներցուցակային համարակալումը (2XԱ-ԻԱ., 2XԱ-ԻԲ.), չնկատելով «Հիւսիսային» ու «Հարաւային» «դռնների» տեղերի՝ յուշարձանի առաջին գրչի կողմից թոյլ տրուած չփոթը եւ սխալ ընտրելով յետագայում կրկնուած «Արեւմտեան» ու «Արեւելեան» դռնանունների ուղղութեամբ իւրեր. դրա հետեւանքով այդ վերծանութեան մէջ բոլոր 4 դռնանունները սխալ տեղերում են յայտնուել, իսկ «Հարաւային» եւ «Արեւելեան» նախարարական «ազգերի» հերթականութիւնը ստացուել է շրջուած¹²: Երկու դէպքում բիւրի նշանի վերականգնման անհրաժեշտութիւնը չնկատելով Կ. Կոստանեանցը նաեւ բաց է թողել Կադմէացի եւ Սիւնի նախարարական «ազգերի» զօրաքանակների վերծանումը եւ փոխարէնը հարցական նշան դրել (թերեւս, նոյն պատճառով է ի յայտ եկել նաեւ Յովհ. Շահխաթունեանցի՝ իրականում անարդարացի բողոքը. «ամենեցուն գումար թէպէտ ոչ համեմատի ամբողջ թուոյն ... եւ այն թերեւս ի սխալմանց գրչաց մատենին», տե՛ս վերեւում): Յետագայում Յովհ. Շահխաթունեանցի նմանահանած աղիւսակի արտատպութիւնն իր «Այրարատ»ում վերահրատարակեց Ղ. Ալիշանը (բնագրի ամփոփումաւարտը «գեղագիտօրէն» զետեղելով բոլորակի կենտրոնում ներգծած զարդաշրջանակի մէջ)¹³, իսկ բնագրի ուշադիր ընթերցումը, անհրաժեշտ վերականգնումներով՝ Ն. Ադոնցը¹⁴:

Երկու փաստաթղթերի հրատարակիչների եւ թարգմանիչների, ինչպէս նաեւ Կար. Կոստանեանցի, Գր. Խալաթեանցի, Սիրեկան Տիգրանեանի, Յակոբ Մանանդեանի քննական անդրադար-

12 ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ Կ., Հիւսուած՝ Հայոց մարգպանների պատմութեան առաջին մասի համար, գիրք Գ., մերդիր էջ 32ից յետոյ: Հմմտ. ԱՆԱՍՍԵԱՆ Յ., Հայկական մատենագիտութիւն. Ե-ԺԸ դդ., հտ. Գ., Երեւան 2004, 165 («Կ. Կոստանեանցի կազմած ցուցակը 1877 թ. ակմայտօրէն շփոթ ու սխալ էր՝ մայի յիշեալ վրիպման եւ յետոյ այն քանի հետեւամբով, որ իմէր, միօրինակօրէն հետեւելով գծագրութեան աշխարհագրական շրջագծին, ամտեսել ու խախտել էր տոհմերի աստիճանական հերթականութիւնը խմբաւորումների մերսում՝ երբեմն շարքում առաջին եղող տոհմը դարձնելով վերջին եւ վերջինը՝ առաջին»):

13 ԱԼԻՇԱՆ Կ. Ղ., Այրարատ, մերդիր էջ 424-425ի միջեւ, նոյն էջերում՝ մասնաբնագրի ընթերցումը:

14 АДОНИЦ Н., Армения в эпоху Юстиниана, 251-252:

ձերից յետոյ¹⁵ բնագրերի առաւել մանրամասն վերլուծութիւնը ներկայացրեց Կիրիլ Թումանովը¹⁶, ով նորովի համեմատեց դրանց մատուցած նիւթը աւատական դարաշրջանի Եւրոպայի իրողութիւնների հետ, սակայն, նաեւ կրկնեց Ն. Ադոնցի մի խնդրառու ենթադրութիւնը մեզ հասած «Գահնամակ»ի՝ իբրեւ ոչ պաշտօնական գրուածք է. դարու կէսերից յետոյ ստեղծուած լինելու վերաբերեալ¹⁷, ինչպէս նաեւ ոչ լրիւ արդարացուած մի փորձ կատարեց՝ վերանայելու «Զօրանամակ»ի կառուցուածքը: Փաստաթղթերի հանգամանալից վերջին քննութիւններն իրականացրել են Գազիկ Սարգսեանը, Բադրատ Ուլուբաբեանը, Լեւոն Շահինեանը, Բաբկէն Յարութիւնեանը, Անահիտ Փերիխանեանը, Յակոբ Անասեանը, Կարէն Իզգաշեանը եւ Ալբերտ Մուշեղեանը¹⁸:

- 15 ХАЛЯТЯНЦ Г., *Армянские Аршакиды*, Ч. 1, 292-297. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ Ս., *Հայոց իրաւունքի պատմութեան մերթնութիւն*, Երեւան 1923, 187-202. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ Յ., *Ֆետալիզմը հիմ Հայաստանում*, Երեւան 1934, 14-15. Նոյն, *Երկեր*, հտ. Բ., Երեւան 1978, 326-330: Երմիտովի՝ Սասանեան շրջանի ոսկէ սկիւտեղի զարդապատկերների եւ Մոկսի բուրդ քեկերի կենցաղի համադրութեամբ մախարաբական բարձրի ու գահերի վերաբերեալ ուշագրաւ դիտարկումներ է կատարել Յովսէփ Օրբելիմ (ОРБЕЛИ И., *Фольклор и быт Мокса*, Москва 1981, 33-34): Առիթմ օգտագործում եմ՝ երախտագիտութիւն յայտնելու լուսահոգի ուսուցչիս՝ Պարոյր Մուրադեանին, ում օգնութեամբ եմ ուշադիր գտնուել այս եւ այլ կարեւոր հարցերում:
- 16 TOUMANOFF C., *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown 1963, 229-253: Նշուած դիտանկիւնների մասին հմտ. ՄԱՐԳՍԵԱՆ Գ., *Նիկողայոս Ադմնի գլուխգործոցը*, ի ԱՌՈՆՅ Ն., *Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում...*, Երեւան 1987, 556, ծմբ. 7 (վերահրատ.՝ ՄԱՐԳՍԵԱՆ Գ., *Պատմագիտական հետազոտութիւններ*, Կազմեց եւ խմբագրեց ՄՈՒՐԱՆԵԱՆ Պ., Երեւան 2006, 183):
- 17 АДОНЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, 295:
- 18 ՄԱՐԳՍԵԱՆ Գ., *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացին*, Երեւան 1966, 158-161. ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ Բ., *Հիւսիս-արեւելեան Հայաստանի մախտարգապական շրջանի վարչառաքական վիճակի հարցի շուրջը*, ի ԲԵՀ, 1975, քիւ 2, 159-163. Նոյն, *Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան (V-VII դդ.)*, Երեւան 1981, 124-127. ՇԱՀԻՆԵԱՆ Լ., *Գահնամակ*, ի ՀՍՀ, հտ. 2, Երեւան 1976, 662-664. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., *«Գահնամակ» թուագրման հարցի շուրջը*, ի ՊԲՀ, 1976, քիւ 2, 57-74. Նոյն, *«Զօրանամակ»-ը Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» տեղեկութիւնների լոյսով*, ի Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» տեղեկութեան 1500-ամեակը, Միջազգային գիտաժողովի դրոյքներ, Երեւան 1991, 28-30. ПЕРИХАНИЯ А., *Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды*, Москва 1983, 67-72, 312-314. ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., *Հայկական մատենագիտութիւն. Ե-ԺԺ դդ.*, հտ. Գ., 159-168 (*«Գահնամակ» քառայօդուած*). ԻԻԶԱՐԵԱՆ Կ., *Աւարայրի մականամարտից դէպի նուարսակի պայմանագրութիւնը*, Երեւան

Մեզ հասած «Գառնամակ»ը վաղ միջնադարի Հայոց արքունիքի համակարգում նախարարական տոհմերի զբաղեցրած եօթ տասնեակ պատուաստիճան-գահերի ցուցակն է՝ ներկայացուած Ս. Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսի (388-439) նամակում, ուր նշուած է նաեւ, որ այն հաստատուել է Սասանեան արքայից արքայի կողմից: Նամակում ուղղակիորէն տրուած է վաւերագրի՝ «Գառնամակ» անուանումը, որն ակնյայտօրէն իրանական ծագման է՝ կազմուած պահլաւերէն ստուգաբանութեամբ «գահ» եւ «նամակ» բառերից¹⁹: Ի դէպ, եզրոյթի՝ բնագրում օգտագործուած աւարտական իով Գառնեմակի ձեւը (հմմտ. «Ներսէհ՝ հրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես՝ Սահակ Հայոց կաթողիկոս, կմեցաք գԳառնեմակին ...»²⁰), ի տարբերութիւն «Հայերէն» ձեւի, որն ընկալուած է որպէս Գառն-ամակ, թերեւս, կարող է համարուել իրանական իզաֆետային կառուցուածքի նշան (թէկուզ եւ այդ դէպքում աւելի սովորական պիտի լինէր բաղադրիչներու հակառակ շարադասութիւնը): Իսկ բառամիջի եի առկայութիւնը կարելի է կապել անգամ հայկական բարբառային-խօսուածքային Ա.-Ե.-Ա. յաճախադէպ անցման հետ (այն յատուկ է նաեւ իրանական լեզուներին), որի հետեւանքով ունենք Արաքս-Երասխ, Առան-Շոան, Անճառացի-Անճառացի եւ այլն²¹:

«Գառնամակ» անուանումը յիշատակուած է նաեւ հայ այլ մատենագիրներու երկերում, սակայն ո՛չ ամենավաղ շրջանի: Մովսէս Խորենացին նման պաշտօնական վաւերագրերի (առանց

1989, 23-30 (վերահրատ.՝ Անթիլիաս 2005 եւ Երեւան 2005). ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ Ա., Մովսէս Խորենացու դարը, Երեւան 2007, 235-239, 327-328:

- 19 Ա.ՃԱՌԵԱՆ Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Ա., Երեւան 1971, 504 («ԳԱՀՆԱՄԱԿ «մախարարների պատուոյ աստիճանի ցուցակը»... =Հիւս. պիլ. *gāhnāmak, իբր պրս. *gāhnāma «գահական թուղթ, գիրք կամ ցուցակ», որ կազմուած է gāh «գահ, պատուոյ աստիճան» եւ nāmak «գրութիւն, գրուածք» բառերից. - Հիւս. 125»): ԱՆԱՍԵԱՆ Թ., Հայկական մատենագիտութիւն, հտ. Գ., 159 (հեղինակը մանկ ցկատում է, որ՝ «Գահ բառի ունեցած վերոյիշեալ իմաստով [«պատիւ, իշխանական աստիճան»] պատմական աղբիւրներում հաւասարապէս հանդէս է գալիս ման բարձ բառը, այնպէս որ այդ երկու բառերը որպէս հոմանիշներ միասնաբար էլ գործածուած են Աստուածաշնչի Ե. դարի հայերէն բարգմանութեան մէջ [Գ. Մկր. Ե. 8]»):

- 20 Իմա՝ «այս Գահնեմակին»: Լրիւ բնագիրը տե՛ս ստորեւ:

- 21 ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆ Թ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում. Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից մահանգներում), Երեւան 1998, հտ. I-1, 85, 87, 184, 189, 229-231:

դրանց անունը տալու) սկզբնաւորումը կապում է այն «քարեկար-գութիւնների» հետ, որ Հայաստանում կատարեց Արշակունեաց արքայատոհմի հիմնադիր Վաղարշակ Թագաւորը (ըստ Պատմահօրը հասած աւանդութեան՝ Բ. դար ն. Ք.): Հմմտ., օրինակ՝ «Պատմութիւն Հայոց»ի գլ. Բ.է.ում. «Քանզի քագում ինչ աստ՝ կարգաց եւ յաւրինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, եւ համայն ասել՝ արեւն թագաւորութեան եւ որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն՝ զարաց, զարապետաց կողմանց, կողմնակալաց, եւ որ նման այսոցիկ». նաեւ՝ Բ.ը.ում. «Եւ արեւն իմն հաստատե [Վաղարշակ] ի տան թագաւորութեան իւրոյ... Եւ՝ կարգս զինուորութեանց, եւ նոցունց առաջինս եւ երկրորդս եւ երրորդս եւ որ ի կարգին»²²: Ինչպէս Խորենացին, այնպէս էլ վաղ շրջանի միւս մատենագիրները (Եղիշէ, Փաւստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս, Ղազար Փարպեցի, Պետրոս Սիւնեցի, Սեբեոս), առանց յիշատակելու «Գահնամակ» վաւերագիրը, ընդարձակ տեղեկութիւններ են հաղորդում Արշակունեաց Թագաւորութեան ու մարզպանութեան շրջանի նախարարների կայուն ժառանգական գահերի, բարձրի եւ տեղակարգութեան հաստատութեան մասին²³, որոնց «գոյութեան փաստը հայերի մէջ կասկածի ենթակայ չէ»²⁴:

«Գահնամակ»ը յանուանէ յիշատակում է Ուխտանէս եպիսկոպոսը Ժ. դարի վերջում (982ին)²⁵, ընդ որում՝ նրանից կարճ մէջբերում անելով, եւ դրանից նկատուում է, որ պատմիչի ձեռքի տակ եղել է հէնց մեզ հասած բնագրի մի տարբերակը²⁶: Ըստ հե-

22 Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ ԱԲԵՂԵԱՆ Մ. եւ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Ս., Տփլիս 1913 (այսուհետեւ՝ ՊՀ), գլ. Բ.է., 109, Բ.ը., 117: Այստեղ եւ ստորեւ քննարկելով որոշ կէտադրման փոփոխութիւններ կամ ընդգծումներ ենք կատարել՝ առանց յատուկ ծանօթագրելու:

23 Դրանց ամփոփ բնութիւնը տե՛ս АДОНИЦ Н., Армения в эпоху Юстиниана, 272-277. ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., Հայկական մատենագիտութիւն, հտ. Գ., 159, ծմբ. 6:

24 АДОНИЦ Н., Армения в эпоху Юстиниана, 272: Ծարունակութեան մէջ՝ "Оно [местничество] было принято как при дворе армянских Аршакидов, так и персидских царей. Об этом свидетельствуют отечественные историки".

25 ԱԿԻՆԵԱՆ Հ., Բանասիրական հատկոտորներ. 3. Ե՞րբ գրած է Ուխտանէս իր Պատմութիւնը, ի Աւետիք, Բէյրութ 1944, քիւ 5-8, 57. ՈՒԽՏԱՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Վ. Առաքելեանի, Երեւան 2006, 16-17:

26 ՈՒԽՏԱՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ 1871, գլ. Ա.իւ, 40:

դինակի ներկայացման՝ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորը խընդ-
րել է աւագ եղբօրը, Պարթեւ արքային՝ օգնելու իր պատգամա-
բեր Մարիբայ կատինեային, որին յանձնարարել էր՝ «որոնել
գղիւանն արքունի... եւ տալ գԳահնամակ մախարարացն Հայոց... իսկ
նա գտնել գԳահնամակն՝ քերեալ [առ] Վաղարշակ արքայն Հայոց:
Իսկ նա առնալ գօրինակն՝ մախարարութիւնս կարգէ իւրաքանչիւր
ուսեք բարձ եւ պատիւ տալով մախարարացն՝ ըստ իւրաքանչիւր
բարձի տալով իշխանութիւն միոյ միոյ ըստ արժանեաց՝ որում վա-
յելէր...» (Հարունակոթեան մէջ ասուում է. «եւ գայլս մի ըստ միո-
ջէ կարգէ եւ կոչէ անուանս. առաջին՝ Սիւնեաց տէր, երկրորդն՝ աս-
պետ Բագրատունի, երրորդն՝ Արծրունի, չորրորդն՝ Մա[ղ]խագունի,
հինգերորդն՝ Մամիկոնեան, եւ գայլ եւս...»)՝²⁷ Ինչպէս նկատում
ենք, Ժ. դ. վերջում Ուխտանէսը մի զուտ գրական շեղում է կա-
տարում իրեն աղբիւր ծառայած Մովսէս Խորենացու վկայու-
թիւններէից, որոնց համաձայն՝ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորը
Հայոց նախարարութիւններէ գահակարգութիւնը սահմանել էր
առաջին անգամ, առանց աւելի հին փաստաթղթի ու կարգի՝²⁸:

Նոյն դարում Մեսրոպ երէց Վայոցձորեցին իր «Ծաղկաբաղ
արարած» (ըստ յիշատակագրութեան՝ 967ին) «Պատմութիւն սրբոյն
Ներսիսի Պարթեւի Հայոց հայրապետի» երկի Ե. գլխում բերում է
թագաւորական եւ նախարարական 167 տոհմերի անուններ պա-
րունակող մի ցուցակ, որ ներկայացնում է իբրեւ՝ «Գահեք [կամ՝
Բարձք չորեքհարիւր] իշխանացն Հայոց»²⁹ (նախադրութիւնն է. «Եւ
իբրեւ ձեռնադրեցաւ մեծն Ներսէս ի կեսարիա եւ եկեալ ի Հայս՝
նորոգէր զգահս իշխանացն Հայոց, գոր էր կարգեալ ի Խոսրովայ
եւ յայլ քաղաւորացն: Ձնոյն եւ նա կարգէր՝ ի ժամ ճաշոյն ի սեղան
արքային Արշակայ՝ բարձս չորեքհարիւր, որ եմ այսոքիկ...»)՝³⁰ Սա-
կայն այս բնագրում որոշակի են ուշ գրական ծագում յուշող ի-
րողութիւնները՝³¹ , ուստի՝ մասնագէտներն այն կոչում են ոչ մի-

27 Անդ: Քառակուսի փակագծերով մի քանի վերականգնումները ԺԹ. դարի հրա-
տարակշիռն են:

28 Հմմտ. ման. Նիկ. Ադոնցի ուշագրաւ դիտարկումները (Армения в эпоху Юстиниана,
253-254):

29 Սոփերք Հայկականք, հտ. Զ., 32-38. ԱԼԻՇԱՆ Է. Ղ., Այրարատ, 432-433. АДОНИЦ
Н., Армения в эпоху Юстиниана, 257-259.

30 Սոփերք Հայկականք, հտ. Զ., 32:

31 Մանրամասն տե՛ս АДОНИЦ Н., Армения в эпоху Юстиниана, 259.

այն «Ներսեսեան», այլեւ յաճախ՝ «Կեղծ գահնամակ» (թէպէտ նաեւ կարեւորուում է, որ հեղինակն ի թիւս այլ աղբիւրների, ըստ ամենայնի, օգտագործել է նաեւ մեզ հասած «Գահնամակ»ը):

Եւ վերջապէս՝ ԺԳ. դարի վերջերին Ստեփաննոս Օրբէլեանը, յղելով Ղեւոնդին, որին Նիկ. Ադոնցը ենթադրաբար նոյնացնում է Ը. դարի յայտնի վարդապետ-պատմագրի հետ, թէպէտ մեզ հասած վերջինիս «Պատմաքանութեան» մէջ նման հաղորդում բացակայում է³², գրում է Տրդատ Մեծ թագաւորի արքունիքում գործածուած «Գահնամակ»ի մասին, ընդ որում զգացւում է, որ հեղինակը քաջածանօթ է ե՛ւ մեզ հասած «Գահնամակ»ին, ե՛ւ «Զօրանամակ»ին, ե՛ւ «Ներսեսեան» գահնամակին: Սիւնեաց պատմիչի բնագիրն է. «Կրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել թագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն Յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշանի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ: Որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ՝ ի ժամ մաշոց նստել քարոս չորեքհարիւր իշխանաց, որոց գահագլուխք՝ քղեաշխն Գուգարաց, իշխանն Ադանեաց, իշխանն Անգեղտան, իշխանն Կորդուաց, ասպետն Բագրատունի, իշխանն Արծրունեաց, իշխանն Սիւնեաց եւ իշխանն Մամիկոնեից. սոքա էին գահագլուխք ամենայն իշխանացն Հայոց: Իսկ զօրացն եւ աշխարհին վերայ չորս միայն կացուցանէ իւրոյ թագաւորութեանն երկրորդ Կրամանատարս ի վերայ ամենայնին. արեւելեան կողմանն՝ զիշխանն Սիւնեաց Բաբեկ եւ մի իշխանօք, հիւսիսային կողմանն՝ զքղեաշխն Գուգարաց Բաբեկ եւ երկու իշխանօք, արեւմտեան կողմանն՝ զԿորդուացին Բաբեկ եւ մի իշխանօք, հարաւային կողմանն՝ զիշխանն Անգեղտանն Բաբեկ եւ երկու իշխանօք: Զայս այսպէս գտաք ի Գահնամակի իշխանացն Հայոց, զոր Ղեւոնդ գրեաց, եւ սակաւ մի ցուցանէ Ագաթանգեղոսին եւ Ներսիսին»³³: Տեղին նշենք, որ չբացառելով «Գահնամակ»ի առիթով յղուած աղբիւրի վերաբերեալ Ն. Ադոնցի ենթադրութիւնը՝ կարելի է, իբրեւ այլ վարկած՝ Սիւնեաց պատմիչի յղումը վերագրել նաեւ ոչ պակաս յայտնի Ե.

32 Անդ, 254-255. Ա.ՆԱՍԵԱՆ Բ., Հայկական մատենագիտութիւն. Ե-ԺԸ. դդ., հտ. Գ., 160, ծմբ. 13:

33 Տե՛ս Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Միսական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. ԷՄԻՆ, Մոսկվա 1861, գլ. Զ., 15-16. Պատմութիւն մահանգին Միսական, Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս 1910, գլ. Է., 24-25: ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ, Սիւնիքի պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, մերածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Ա. Արքահամեմի, Երեւան 1986, 78-79:

դարի Վարդանանց նահատակ Ղեկոնդ երէցին, ով Մեսրոպ Մաշտոցի ու Սահակ Պարթեւի առաջին սաներից էր եւ կորիւն վարդապետի աշակերտակիցը³⁴։ Ստեփաննոս Օրբէլեանն այլուր առիթ չի ունեցել՝ յիշատակելու Ը. դարի պատմիչին, իսկ Ղեկոնդ երէցին յիշատակում է եւս մէկ անգամ³⁵։

Ինչպէս նշեցինք, մեզ հասած՝ հայ ազնուականութեան պատուաստիճան-գահերի ցուցակ-«Գահնամակ»ը ներկայացուած է Հայոց Սահակ կաթողիկոսի նամակում, իսկ առանձին, փաստաթղթային ձեւաւորմամբ ցուցակի տարբերակ մեզ չի հասել։ Սակայն չբացառելով նման տարբերակի (անգամ տարբերակների) գոյութիւն ունեցած ու գործառուած լինելը՝ հարկ է նշել, որ, ըստ ամենայնի, պարտադիր չէ կասկածի տակ առնել նաեւ հէնց նամակ-տարբերակի՝ պաշտօնապէս շրջանառուած-գործառուած լինելու հնարաւորութիւնը (ի հարկէ՝ իր ժամանակին)։ Աւելին՝ Ստեփաննոս Օրբէլեանի մի դրուագից երեւում է, որ մարզպանական դարաշրջանի հասարակական մտածողութեան մէջ պատուաստիճանների ցուցակ-«Գահնամակ»ի գործառումը յարիր է ընկալուել նաեւ պատմագրական երկի, այն է՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան» կազմում։ Գլխադրում յղելով Զ. դարի կէսերի եպիսկոպոս, մատենագիր եւ խորենացու («Քերթողաօր») աշակերտ Պետրոսին («յասացուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսին»)՝ Օրբէլեանը շարադրում է Դ. դարի յայտնի իշխան Անդոկի (Արշակ Բ.ի աներոջ) մասին մի կիսանովելային պատում, ըստ որի, մասնաւորապէս, Շապուհ Բ. Որմզդեան արքան կամեցել է ճշտել հայ աւագանու՝ «գագատատոհմսն եւ զնոցին նախապատիւ նախադաս նախագահութիւնս», ուստի՝ հայերից պահան-

34 ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, Բնագիրը ... առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով ի ձեռն Մ. Արեղեանի, Երեւան 1941, գլ. ԺԶ., 66, գլ. ԺԹ., 74. ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, Յառաջաբան, Բնագրի վերակազմութիւն եւ ծանօթագրութիւններ, աշխատասիրեց Կ. Պ. Անանեան, [Համդերձ իտալերէն թարգմանութեամբ], Ս. Ղազար, Վեպիկ 1998, 50, 62. Մատենագիր՝ Հայոց, Կո. Ա.-Բ., Ե. դար, Անթիլիաս 2003 (Բնագիր՝ ըստ ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մեսրոպ Մաշտոցի, Աշխատութեամբ Ա. Մաթեւոսեանի, Երեւան 1994), գլ. ԺԵ., 244, Ի., 248։ «Վարժ»ի վաղ գրչագրում էջերի յետեւառաջութեան մասին տե՛ս ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ Ա., Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի պատմութեան ձեռագրի մի թղթի տեղափոխութիւն, Ս. Ղազար, Վեպիկ 1990։

35 Պատմութիւն տանն Սիսական, անդ, գլ. ԺԶ., 42 (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, գլ. ԺԵ., 59)։

ջել է այդ մասին վկայող պաշտօնական գրաւոր որեւէ նիւթ («գնախնականն գիր ըստ իւրաքանչիւր ըստ տանց ազատագարմն եկաց ձերոց գնախատիւնն եւ գնախանիստ պատիւն»), որին ի պատասխան՝ «նոյնժամայն խորհուրդ արարեալ իշխանացն Հայոց Մեծաց՝ մատուցին առաջի թագաւորին զցանկալին ամենայն տառից... զգրաւորական գիրս սրբոյն Գրիգորի, որ Ագաթանգեղոյն կոչի... գտեալ նմա զգիր տասն եւ եօթն քարձի ազատացն Հայոց իշխանաց...»³⁶:

Ինչ վերաբերում է մեզ հասած «Զօրանամակ»ին, ապա դա երկու տարբերակում էլ ուղղանկիւն չըջանակի մէջ ներգծուած բոլորակ (մի փոքր օվալաձեւ) քառաբաժին աղիւսակ է, որի բաժինների (անուանուած՝ ըստ Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան չորս կուսակալ զօրավարութիւնների՝ «Արեւելեան դուռն», «Հարաւային դուռն», «Արեւմտեան դուռն» եւ «Հիւսիսային դուռն») ճառագայթաձեւ բացուող եռասիւնակ տողերում թուարկուած են 21-22ական նախարարական «ագգեր» (ընդամենը՝ 86), իրենց թւահամարներով (Ա.-ԻԱ./ԻԲ., առաջին սիւնակում) եւ զօրականների քանակով (Մ.-Ա՛ՔՆ, երրորդ սիւնակում եւ դէպի ներս չըջուած): Բացի այդ, ուղղանկիւն չըջանակի աջ կողադաշտի մէջ վերեւից ներքեւ կարճ տողերով տրուած է բնագրի աւարտն ու ամփոփումը. «Սորին մեկնեալ եւ գուման՝ ի յայլ աշխարհս գրաւեալս: Եւ լինի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ագգաւք՝ ԶԴ-ից հազարաց: Թող՝ զսպասաւորս դրանն արժունի, որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի, եւ Մարդպետական, որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուհւոյն եւ գանձուցն, եւ ընդ ամենայնն՝ թիւ զաւրացն Հայոց, որ է հարիւր եւ քսան հազարաց»³⁷: Մատենագրութեան մէջ «Զօրանամակ» անուանումն արձանագրուած չէ, ուստի՝ այն շարունակում է մնալ պայմանական: Չնայած դրան, դժուար է համաձայնել Ն. Աղոնցից ի վեր չըջանաւորող այն մօտեցման հետ, թէ տուեալ փաստաթուղթը «Գահնամակ»ի մի տեսակ է:

36 Անդ, գլ. Ը., 20-21 (Պատմութիւն մահանգին Սիսական, գլ. Թ., էջ 30-31): Պատումի մանրամասն արժեւորումը տե՛ս АДОИЦ Н., Армения в эпоху Юстиниана, 273-277.

37 Տե՛ս Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, էջ 58ին յաջորդող ներդիրը: Հ. Ղ. Ալիշանի Այրարատի էջ 424-ին յաջորդող ներդիրի արտատպութեան մէջ քնագրի այս աւարտը տեղափոխուել է բոլորակ աղիւսակի կենտրոնում ներգծուած ուղղանկեան մէջ:

«Զօրանամակ»ի՝ նկարագրուած իւրատեսակ ձեւաւորումն, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, կարող էր ուղղակիօրէն կրկնած լինել այն վաղագոյն հայերէն նախօրինակ-պատճէնի արտաքին տեսքը, որ գրերի գիւտից յետոյ պիտի թարգմանուած-կազմուած լինէր Արշակունեաց աւատական պետութեան զինուժի կառուցուածքն ու ձեւաւորման չափաքանակները (Ոորենացութնորոշումով՝ «կարգ գիմուորութեանց»³⁸) պաշտօնապէս սահմանող մի հրովարտակ-վաւերագրից³⁹: Վերջինիս լեզուն կարող էր ե՛լ յունարէնը լինել՝ գոնէ Տրդատ Մեծի օրօք շատ հաւանական տարբերակ, ե՛լ ասորերէնը կամ պահլաւերէնը: Սակայն «Զօրանամակ»ի արտաքին ձեւաւորման ուշադիր վերլուծութիւնը ստիպում է կանգ առնել վերջին տարբերակներից որեւէ մէկի վրայ, քանի որ մեզ հասած աղիւսակում «Հիւսիսային» եւ «Հարաւային» դռնանուէնների տեղերն աջից ձախ ուղղութեամբ ակնյայտօրէն շփոթուած են: Պատահականութեամբ բացատրել այդ շփոթը, որն անկասկած, գալիս է հայերէն թարգմանական նախօրինակից, հնարաւոր չի թւում, ուստի՝ վրիպումը պէտք է կապուի սեմական գրահամակարգին բնորոշ (արամայերէն տառերով էր նաեւ պահլաւերէնը) աջից-ձախ գրութիւնից արուած անուշադիր թարգմանութեան-փոխադրման հետ: Հաւանական է թւում, որ վերջինս կատարուել է հետեւեալ, ստորեւ շարադրուած ձեւով:

Նախ՝ երեւում է, որ Դ. դարի մինչհայերէն (ասորերէն կամ պահլաւերէն) նախօրինակում նախարարական զօրքերի թուարկումն սկսուել է բոլորակ աղիւսակի վերեւի կենտրոնից դէպի ձախ ընթացող «Արեւելեան Դռնից», եւ ժամացոյցի սլաքի հակառակ ուղղութեամբ շարունակուելով «Հարաւային Դռնով», ապա «Արեւմտեանով»՝ աւարտուել է «Հիւսիսայինով»: Ընդ սմին՝ վերարտադրելով բոլորակ գծագիրը (ենթադրաբար, հէնց Ե. դարում)՝ առաջին թարգմանիչ-նկարիչը (կամ նկարիչը՝ թարգմանիչի օգնութեամբ), հաւանաբար, գրել է նաեւ գեղագիր դռնանուա-

38 ՊՀ, գլ. Բ, 117 («Եւ արեմնս իմն հաստատէ [Վաղարշակն]... Եւ՝ կարգս գիմուորութեանց...»):

39 Հմմտ. АДОНЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, 280 ("Покуда действовало это положение относительно нахарарской кавалерии, необходимы были точные сведения о численности князей и их воинств. На почве такой необходимости должны были возникнуть соответствующие письменные документы официального или иного происхождения, родственные с тем памятником, который трактуется нами, - воинской грамотой").

նուժները չորս ցանկասիւնակներից իւրաքանչիւրի առջեւում, ինչպէս որ եղել է աջից-ձախ գրութեամբ ու ժամացոյցի սլաքի հակառակ ուղղութեամբ բոլորող նախօրինակում եւ ինչպէս որ առկայ է նաեւ մեզ հասած տարբերակի բոլոր չորս դէպքերում (երկուսում, ինչպէս նշեցինք՝ շփոթուած, միւս երկուսում՝ հետագայի կրկնութեամբ): Սակայն այդ աշխատանքը կատարելիս արուել է նաեւ մի լուրջ փոփոխութիւն. գծագրող-նկարիչը աշխարհի կողմերի մասին իր պատկերացումներին (հայերէն ձախից աջ գրութեան տրամաբանութեամբ՝ ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ) անհամապատասխան է համարել հորիզոնական գրուած դռնանուանումների դիրքերը (աջ կողմում պիտի վերելի «Արեւելեանից» յետոյ գրուէր «Հիւսիսային դուռն է», թէկուզ եւ՝ դէպի վեր շրջուած, իսկ ձախում, ներքեւի «Արեւմտեանից» յետոյ՝ «Հարաւային դուռն է») ուստի՝ ուղղակի փոխել է դրանց տեղերը⁴⁰: Բայց երկրորդ աշխատողը՝ գրիչ-թարգմանիչը (կամ գրիչը՝ թարգմանչի հետ), ամենայն հաւանականութեամբ, անհաղորդ է եղել թէ՛ այդ փոփոխութեանը, թէ՛ փաստաթղթի բովանդակութեան մանրամասներին (նախարարական «ազգերի») այս կամ այն սահմանակողմին պատկանելուն), եւ ընդամենը նոյն հերթականութեամբ փոխադրել-լրացրել է ցանկասիւնակների ներսի անուններն ու դրանց կողքին գրուած թուերը: Սկսելով, անկասկած, վերեւի կենտրոնում գրուած եւ դէպի ձախ ուղղուած «Դռնից»՝ նա խնամքով պահպանել է տողերի՝ ներսից դէպի դուրս ճառա-

40 «Զօրանմանկ»ի մեզ հասած աղիւսակի միւս մեծ թերութիւնը բոլորակի վերելի ու ներքեւի կենտրոններում ուղղաձիգ գրուած դռնանուանումների («Արեւելեան» եւ «Արեւմտեան») կրկնուած լինելն է իրար հակառակ ուղղուածութեամբ: Դրա հետեւանով կրկնուող դռնանումները շփոթութեան տեղիք են տալիս՝ գոնէ Յովհ. Շահխաթունեանցի տարբերակում մի դէպքում՝ աջից, միւսում՝ ձախից հայելով «Հիւսիսային դռան» ցանկասիւնակի առաջին եւ «Հարաւային դռան» վերջին տոհմանումներին: Սակայն դա, անկասկած, հետեւանք է ոչ թէ թարգմանութեան համագամբների, այլ այն ուշ գրչի անյաջող նախաձեռնութեան, որին յանձնարարուած է եղել նախօրինակ մեծ մագաղաթաթերթի աղիւսակ-պատկերն ընդօրինակել գրչագրական երկու՝ աւելի փոքր չափի թերթերի վրայ. այդ խնդիրը լուծելիս գրիչն, ըստ երեւոյթի, որոշել է թերթերից միայն մէկի վրայ ընկնող ուղղաձիգ դռնանուանումները գոտ գեղագիտական նկատառումներով արտապատկերել նաեւ միւս թերթին, այն էլ՝ ուղղելով դէպի դիմացի ցանկասիւնակները (իհարկէ՝ նոյն նկատառումով):

գայթաձեւ ուղղութիւնը, որի հետեւանքով երկու ձախ ցանկասիւնակների տոհմանունները շրջուած են գրուել («սեմագիր»՝ աջից ձախ գրութեամբ նախօրինակը, բնականաբար, նման խնդիր չունէր): Այդ շրջուածութիւնն, ի վերջոյ, թերութիւն համարելով՝ գրիչը կատարել է միայն մէկ լուրջ փոփոխութիւն. ձախից հասնելով բոլորակի ներքեւի կենտրոնին՝ նա չի շարունակել նոյն «սեմագիր» նախօրինակի ուղղութիւնը. որպէսզի աջ ցանկասիւնակների տոհմանունները լրիւ շրջուած չգրուեն (ինչպէս որ մեզ հասել է նաեւ աջ կողմի դռնանուանումը), նա սկսել է դրանք տող առ տող թարգմանել-լրացնել վերեւի կենտրոնից դէպի աջ բոլորուող-իջնող («հայկական») տարբերակով:

Ի հարկէ, վերջին հանգամանքը կարող է տպաւորութիւն ստեղծել, թէ «Զօրամամակ»ի հայերէն պատճէն-նախօրինակը մտայղացուել է հէնց այդպիսի՝ ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ ընթացող կառուցուածքով, ընդ որում՝ սկզբում ունենալով «Հիւսիսային դուռն»ը, ապա՝ «Արեւմտեան»ը եւն: Սակայն, կարծում ենք, որ տուեալ տպաւորութիւնը պէտք չէ նման շփոթութեան տեղիք տայ. ամբողջական վերլուծութիւնից երեւում է, որ հայերէն տարբերակը մտայղացուել ու իրագործուել է որպէս մինչ գրերի գիւտը շրջանառուած փաստաթղթի պարզ թարգմանութիւն (իրագործման ընթացքում ի յայտ եկած թերիներով), այլ ոչ թէ իբրեւ մի յատուկ տարբերակ: Տեղին նշենք նաեւ, որ նախորդ վերծանողները չեն փորձել խորանալ վաւերագրի կառուցուածքային առանձնայատկութիւնների մէջ եւ նրա ցանկասիւնակները ներկայացրել են պարզապէս նոր ժամանակների նախընտրութիւններին համապատասխանող դասաւորութեամբ («Արեւմտեան», «Արեւելեան», «Հիւսիսային», «Հարաւային»): Բայց աւելի արդարացուած կը լինէր այս խնդրում հնարաւորինս ճշգրիտ պատկերացում մշակելը, ինչը թոյլ կը տար կատարել խիստ ուշագրաւ թուացող պատմա-մշակութային եզրայանգումներ:

«Զօրամամակ»ի բնագիրը մեզ ամբողջական հասածի տպաւորութիւն է թողնում, իսկ «Գաեմամակ»ն, ընդհակառակն՝ ըստ ամենայնի, բազմաթիւ անունների պակաս ունի վերջից (Ն. Ա. դոնցի հաշուարկով՝ երկու տասնեակից աւելի)⁴¹: Բայց արդէն

41 АДОНИЦ Н., Армения в эпоху Юстиниана, 256. Ի հարկէ, նկատուած է, որ «Զօրամամակ»-ում եւս կան որոշ՝ յամախ ակնյայտ ուղղելիք-վերականգնելիքներ: Օր.

նկատուած է, որ դրա պատճառը զուտ տեխնիկական է. այդ՝ առանց բացառութեան փոքր իշխանատոհմերի անուններն, անկասկած, եղել են մեզ հասած միակ թերթը պարունակած ձեռագրի յաջորդ թերթի սկզբում⁴²: Ընդ սմին, կորսուած անուններին մեծ մասը կարող է որոշ հաւանականութեամբ վերականգնուել «Զօրանամակ»ից (իսկ վերջինիս համեմատութեամբ՝ «Գահնամակ»ն աւելի ունի միայն երեք տոհմանուններ՝ ԾԹ. Նախնեքին, Կ. Քաղաքապետն արքունի եւ ԿԴ. Յուլն⁴³, եթէ, ի հարկէ, չհաշուենք թուով 11 երկրորդ-երրորդ իշխանածիւղերը)⁴⁴: «Գահնամակ»ի մեզ հասած միակ թերթում պակասում են նաեւ բնագրի վերնագիրը եւ առաջին տառը (կամ տառերը): Սկզբնատառը չկայ՝ թերեւս, որեւէ գրչի վրիպման պատճառով. գրիչները յա-

թում է, թէ ակնյայտօրէն վերականգնելի-տեղափոխելի են Ամատունի (քմագրում՝ *Ամասկունի*) եւ Ընծաքին («Գահնամակ»ում՝ *Ընծայեցի*) իշխանատոհմերին վերագրուած զօրանակների թուերը՝ Մ (200) եւ Տ (4000) (հմտ. ուղղագիծ երկաթագիր Տ - Մ. Ընծաքին մայրաքաղաքի «ազգի» զօրաթուի՝ այս ձևով սրբագրման անհրաժեշտութիւնը նկատուած է դեռ՝ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ Բ., «Զօրանամակ»-ը Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» տեղեկութիւնների լոյսով, 29): Կարելի է յիշել, որ Արտազ խոշոր գաւառին տիրող Ամատունիները գտնւէ 440, 445 եւ 450-451 թուականներին վարում էին Հայոց երկրի «առաջին... զինուորական» պաշտօնը՝ հազարապետութիւնը, իսկ Եղիշէին ու Փարպեցուն ծանօթ Ընծայեցի-Ընծաքին իշխանատոհմը յետագայի Տուրուքերան աշխարհի ոչ մեծ մայրաքաղաքութիւններից էր (երկու փաստաթղթում էլ յիշուած՝ Մանդակունի եւ Սղկունի տոհմներից առաջ). ի դէպ, այն ոչ մի կապ չունէր յետագայի Վասպուրականի արեւելքում ընկած *Անճահիճոր* գաւառի հետ (Թովմայ Արծրունու մօտ վերջինս մէկընդմէջ կոչուած է նաեւ *Ընծայից ճոր*), որն, ի դէպ, նոյնպէս մեծ չէր:

42 Տե՛ս ХАЛАТЯНЦ Г., *Армянские Аршакиды*, Ч. I, 297 ("Всех княжеств в списке - 70: быть может, их было больше, так как до нас сохранился лишь один лист, исписанный до конца").

43 Ըստ Կ. Թումանովի՝ հարցականով նշուած ենթադրութեան (*Studies in Christian Caucasian History*, 231, ծմթ. 283)՝ *Յուլն* = «Զօրանամակ»ի՝ *Յողկեպան* («Արեւելեան դուռն. է. ...Ծ [50] մարտիկ արք»): Սակայն աւելի հաւանական է թուում՝ գրչական աղաւաղումների ենթարկուած (դեռեւս Ն. Ադունցի դիտարկմամբ. *Армения в эпоху Юстиниана*, 256) *Յողկեպան* տոհմանունը համեմատելի համարել Սիւնիքում յայտնի *Ձորք - Կապան* գաւառանունների հետ. հմտ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., *Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք)*, Վիեննա-Երեւան 2009, 282-283:

44 АДОНИЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, 256-257.

ճախ էին արտագրութեան պահին բաց թողնում հատուածի սկիզբնատառը կամ տողը՝ մեկնագիրն աւարտելուց յետոյ դրանք գունագարդ նկարելու նպատակով, սակայն երբեմն մոռանում էին անել դա: Եթէ ընդունենք, թէ բնագիրը մի առանձին վերնագիր է ունեցել, ապա կարող ենք նաեւ ենթադրել, որ այն գրուած է եղել նախորդ մագաղաթաթերթի վերջում:

«Զօրամամկ»ի՝ մեզ հասած բնագրի կազմութեան ժամանակը Տրդատ Գ.ի դարաշրջանին կամ ամենաուշը՝ Խոսրով Կոտակի առաջին տարիներին վերագրելու տարբերակը վաւերագրի հաւաստիութիւնն ընդունող մասնագէտների մօտ կասկած չի յարուցում⁴⁵: Իրօք, փաստաթղթում արձանագրուած մի քանի նախարարական տներ Հայաստանում հաստատուել էին, ըստ հաւաստի աղբիւրագիտական տուեալների՝ Տրդատի իշխանութեան տարիներին (298-330), իսկ մի քանիսն էլ ոչնչացուել էին նրա որդու՝ Խոսրով Կոտակի օրօք (Մանաւագեաններ, Որդուններ եւն): Փոխարէնը՝ մեզ հասած «Գահնամակ»ի թուագրման հարցում տեսակէտներն էապէս տարբերուում են: Ն. Ադոնցի ու նրա հետեւորդների կարծիքով՝ Սահակ Պարթեւի նամակը գրուել է մարզպանութեան ստեղծումից (այսինքն՝ 428ից) յետոյ⁴⁶: Բովանդակութեան ուշադիր վերլուծութեան հիման վրայ այդ կարծիքը չընդունելով՝ Բ. Ուլուբաբեանը ցոյց է տուել, որ «Գահնամակ»ն արտացոլում է մինչմարզպանական շրջանի պատկերը, ուստի՝ կարող է շարադրուած համարուել Ե. դարի առաջին քառորդում⁴⁷: Այս խնդրում վճռորոշ է «Գահնամակ»ում «ԻԳ. Գարդմանայ տէր» իշխանի յիշատակման փաստը, քանի որ միայն 428ին Ուտիք աշխարհը (եւ նրա կազմում Գարդման գաւառը) Վռամ Ե. Սա-

45 ՇԱՀԻՆԵԱՆ Լ., *Զօրամամկ*, 704. Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիա, 618 (հատուածի կազմող՝ Ա. Գ. Արրահամեան). ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., *Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ*, 281-283:

46 АДОНИЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, 262-263; ԵՐԵՄԵԱՆ Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմութեան ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրայ), Երեւան 1963, 23. TOUMANOFF C., *Studies in Christian Caucasian History*, 229-231; ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., Հայկական մատենագիտութիւն, հտ. Գ., 159:

47 ՈՒԼՈՒԲԱՐԵԱՆ Բ., Հիւսիս-արեւելեան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչա-ժողովրդական վիճակի հարցի շուրջը, 159-163. Նոյն, Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան, 124-127:

սանեանի կողմից հանուեց մարզպանութեան վերածուած Հայաստանի կազմից ու միացուեց Աղուանից թագաւորութեանը (նոյն ժամանակ ստեղծուած Աղուանք-Առան մարզպանութեան կազմում): Բացի այդ, «Գարդմանայ» եպիսկոպոսական աթոռ է յիշատակում Ուխտանէսի երկում պահպանուած 30 եպիսկոպոսական թեմերի ցանկը («Յաղագս եպիսկոպոսաց, որք ընկալան աթոռ ի տեղիս տեղիս ի սրբոյն Գրիգորէ յիւրաքանչիւր գախ»), որը նոյնպէս իրականում արտացոլում է 387ից 428 թուականների միջակայքի պատկերը (բնագրում. «...շարադրեցից եւ յայտ արարից զիւրաքանչիւր գախ՝ որպէս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի է կարգեալ եւ եդեալ գտնիական աթոռընկալ եպիսկոպոսացն զկարգս... Այս երեսուն եպիսկոպոսք, որք աթոռակալութեամբ ընկալան ձեռնադրութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ...»)⁴⁸:

Եւ վերջապէս՝ Բ. Ուլուբաբեանի ճշտումներից յետոյ պատմա-բանասիրական նոր քննութեան ենթարկելով մեզ հասած «Գահնամակ»ի բնագիրը՝ Բաբկէն Յարութիւնեանը փորձել է փաստարկել, որ Սահակ Պարթեւի նամակը կարող է թուագրուել 432ով (այսինքն՝ մարզպանական չրջանով), սակայն նրան յաջորդող ցանկը պէտք է համարել Հայոց թագաւոր Խոսրով Դ-ի եւ Շապուհ Գ. Սասանեանի օրօք 388 թուականին հաստատուած «Գահնամակ»ը⁴⁹: Ուսումնասիրողը ենթադրում է, որ «Գահնամակ»ը Շահապն Մոփաց տէր անուան տակ նկատի ունի Շահունեաց Մոփք (կոչուած նաեւ՝ Փոքր) գաւառի իշխանին (որը երկրի «քաժանքից» յետոյ գտնուում էր Հռոմէական կայսրութեանն անցած հատուածում), իսկ դա կարող էր լինել միայն այն տարիներին, երբ Արշակ Վերջին թագաւորի մահուանից յետոյ Խոսրով Դ-ն, Սասանեանների եւ Հռոմի միջեւ կայացած մի ժամանակաւոր

48 ՌԻՆՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.հ., 100: 428-451 թուականների վարչական փոփոխութիւնների խնդրի մասին մանրամասն տե՛ս նաեւ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., Մեծ Հայքի թագաւորութեան հիւսիս-արեւելեան մարզերի վարչա-ճարտական կացութիւնը 387-451 թթ., ի ԲԵՀ, 1976, թիւ 2, 77-95. АРУТЮНЯН Б. А., Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елиш э, ի Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван 1979, 19-35; АКОПЯН А. А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван 1987, 109-114; СЕМЕНОВ И. Г., Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв., Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала 2002, 14.

49 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., «Գահնամակ»ի թուագրման հարցի շուրջը, 62-74:

համաձայնութեամբ, վերահսկում էր նաեւ Հայաստանի արեւմտեան մասը⁵⁰: Բայց միանգամից պէտք է նշել, որ Շահապն եւ Շահունի անուանումների նոյնացումը (առկայ՝ դեռեւս Ն. Ադոնցի եւ Կ. Թումանովի մօտ) խիստ խնդրառու է թւում, քանի որ Ագաթանգեղոսի իշխանացանկում դրանց տակ հանդէս են գալիս երկու տարբեր նախարարներ (բնագրում. «Եւսթաներորդ՝ իշխանն Ծովիաց աշխարհին... չորեքտասներորդ՝ իշխանն շահապն Զարաւանդ եւ Հեր գաւառի»)՝⁵¹ Փոխարէնը՝ «Գահնամակ»ի Ծովիքն, աւելի մեծ հաւանականութեամբ, կարող է լինել Մեծ Ծովիքը (որը 387ի բաժանումից յետոյ պարսկական մասում էր մնացել), ինչպէս որ ուղիղ ձեւով երեւում է Ագաթանգեղոսի երկրի՝ յունարէն թարգմանութեամբ պահպանուած «Գրիգորի վարք» կոչուող տարբերակի իշխանացանկից. «Եօթերորդ՝ իշխանը Մեծ Ծովիքի, որը Միջագետքի մօտ է գտնուում»⁵²: Ըստ այսմ՝ «Գահնամակ»ի սկզբնօրինակում պարզապէս կարելի է վերականգնելի համարել անգամ՝ Ն. Շահապն, [Զ.] Ծովիաց տէր փին. Ն. Շահապն Ծովիաց տէր:

Բ.

«Գահնամակ»ի բնագիրը թուագրող ուսումնասիրողները բոլոր դէպքերում նախ եւ առաջ յենուել են նրա սկզբնամասի վրայ՝ ընկալելով դրա բովանդակութիւնն այնպէս, թէ հայ նախարարների գահացուցակը Ս. Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսը (388-439՝ ընդմիջումներով) յայտնաբերել է Հայոց թագաւորի դիւանում (վերջին Արտաշէս-Արտաշիրի կամ Խոսրով Դ-ի) կատարած փնտռութիւնը («Խնդիր արարեալ») արդիւնքում, որից յետոյ վաւերացրելով հաստատման է ուղարկուել Տիգրան՝ արքայից

50 ՊՀ, գլ. Գ.խթ., 319-320:

51 Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ս. Կաւայեանց, Տփլիս 1909, գլ. ՃԺԲ., 414 (§ 795):

52 GARITTE G., *Documents pour l'étude du livre d'Agathange*, Rome 1946, 73 (§ 98); Ագաթանգեղոսի Պատմութեան յունական նորայայտ խմբագրութիւնը (Վարժ), Թարգմանութիւն յունարէն բնագրից՝ Հ. Բարթիկեանի, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, ի էջմիածին, 1966, թիւ Թ.-Ժ., 79. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանութիւն ներածականով ու ծանօթութիւններով Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւան 1977, 178:

արքայ Վռամ Ե Գոռին (420-438/439): Սակայն ամբողջ բնագրի ուշադիր վերլուծութիւնը եւ լեզուաբանօրէն հնարաւորինս ճիշտ տողատումն ու կէտադրումն աւելի հաւանական են դարձնում նրա ընթերցման այլ տարբերակ:

Նախ՝ թուում է, թէ ուսումնասիրողներին պարզապէս կաշկանդել է բնագրի ամենասկզբի պակասի տեղում աւելի քան մէկուկէս դար առաջ Մ. Էմինի առաջարկած «[Սա]հակայ խնդիր արարեալ...»⁵³ վերականգնումը՝ (Ն. Ադոնցը դա շէտուած է դարձրել՝ «[Իմ Սա]հակայ...»): Իրականում շատ աւելի հաւանական է, որ կորսուել է միայն մէկ տառ, այն է՝ Ա սկզբնատառը «[Ա]հա կայ խնդիր արարեալ» պարզ արտայայտութեան մէջ, որը բաղկացած է «Ահա» եղանակաւորիչից եւ «կամ» բայից՝ գործածուած որպէս օժանդակ բայ «առնել» բայի անցեալ դերբայի հետ⁵⁴: Այդ «կորած» (ինչպէս ենթադրում էր, օր.՝ Բ. Յարութիւնեանը) ստորոգեալը «յայտնաբերելով» տեսնում ենք, որ բնագրի առաջին նախադասութեան գործող անձը ոչ թէ Սահակ կաթողիկոսն է, այլ հէնց Հայոց «Արտաշէս Թագաւոր»ը («[Ա]հա կայ խնդիր արարեալ... յԱրտաշէսի Թագաւորի»): Դրանից յետոյ արդէն պարզ է դառնում, որ «խնդիր արարեալ»ն այդտեղ ունի ոչ թէ «որոնելու», այլ ուղղակի՝ «հայցելու, հարցնելու, հարցում անելու»

53 Տե՛ս դեռեւս նրա՝ Գ. Ախվերդեանիմ հասցեագրած 2 Ապրիլի, 1851 թուակիր մամուլում (Ախվերդեան Գ., *Նամակներ*, 355), ինչպէս նաեւ՝ *История Армении Муссея Хоренского*, 358:

54 «Քաղաղրեալ ժամանակ է կազմում նաեւ կամ րայը՝ խոնարհուող բայի անցեալ դերբայի հետ. հասեալ կամ (հասել եմ), եղեալ կայք (պառկած էք), եկեալ կայ (եկել է)» (ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Վ., *Գրաբարի քերականութիւն*, Երեւան 2010, 194): Նշուած մեկնադրութեան «Գրաբարի հատըմտիր» բաժնի օրինակներից տե՛ս «կայր կախեալ յերևոյթ տեսիլ նշանակի, եւ փաղփաղէր մարմնն ի բարձուէմ...» (Էջ 244. *Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց*, Ա. Ղազար, Վենետիկ 1933, գլ. Դ.ԺԲ., 185. *Մատենադարձ Հայոց*, հտ. Ա.-Բ., 375): Ա. Գրիգոր Նշեմբ *հաւով*, անցեալ դերբայով եւ օժանդակ բայ դարձած կամով մի օրինակ՝ «Համբարձ Աբրահամ զաչս իւր եւ ետես, եւ ահա խոյ մի կախեալ կայր զծառոյն սարեկայ գեղջերաց» (Ծմնդ. ԻԲ., 13), որի յունարէնում եւս առկայ եմ *հաւով* եւ բաղադրեալ ստորոգեալը («Καὶ ἀναβλέψας Ἀβραὰμ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ εἶδεν καὶ θοὺ κριοὺς εἰς κατεχόμενος ἐν φυτῷ σαβεκ τῶν κεράτων»):

ռական էլ էր արել. «գեղեցկապէս յարդարեալ գաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին [այսինքն՝ նախկին, վաղարշակ թագաւորի օրերի!] հաստատէր»⁵⁸: Եւ ահա, հերթական անգամ Տիգրան ուղարկուած Սահակ Պարթեւից ակնկալել են՝ հէնց այդտեղ՝ «Արտաշրի ի դիւանին» փնտրել ու գտնել («եթէ՞ ես ... տեսի») անհրաժեշտ փաստաթուղթը: Այն, բարեբախտաբար, յայտնաբերուել է, ապա հաստատուելով արքայից արքայի ու կաթողիկոսի կնիքներով՝ Սահակ Պարթեւի կողմից ուղարկուել է (բնականաբար՝ Հայաստան)՝ «Քաղոց ամսի 17» թուակիր մի նամակ-առաջաբանով («գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս»)՝ այն մասին, թէ «Նորին բարերարութիւն» Հայոց թագաւորն (այլ ո՛չ թէ Պարսից արքան) ինչպէ՛ս նախկին ժամանակների օրինակով կարգադրի (ապառնիով, այլ ո՛չ թէ յորդորական հրամայականով. «եթէ որպէ՛ս Ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ... որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին...») գահակարգութեան խնդիրները «Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց» համար՝ առաջարկուած «արդար եւ ճշմարիտ» ձեւով նրանց իր «դիւանի շահեամարի» մէջ «առնելով» (ղասակարգելով-հաշուառելով)⁵⁹: Եւ այդ ամենը, կրկին նշենք՝ ի պատասխան Արտաշէս թագաւորի՝ անշուշտ, Սահակ Պարթեւի հետ նախապէս մտայղացուած ու պատրաստուած պաշտօնական հարցումի («խնդիր արարեալ ի դրբան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի...»):

Որ Արտաշէս վերջին հայոց թագաւորի իշխանութեան սկզբներում Հայոց կաթողիկոսը Տիգրան է հասել եւ այնտեղ կարեւորագոյն խնդիրներ լուծել՝ ժամանակին դիտարկել է արդէն Գր. Խալաթեանցը՝ Այդպէս նաեւ՝ որոշ հայ բանասէրներ, օր.

յով, Յունական բաժին): Բայց, ցաւօք, այն դեռեւս տեղափոխում է տեւնախօսութիւնից տեւնախօսութիւն եւ փարտեղից փարտեղ:

58 ՊՀ, գլ. Բ.Է., 215-216 (ուշագրաւ է նաեւ՝ «Եւ գերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկամ եւ ամենեւիմք գիր անուն հաստատէ»): Հմմտ. ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., Հայկակամ մատենագիտութիւն, հտ. Գ., 159-160:

59 «Առնեմ» բայի երկրորդ իմաստով (ի Հայկագեան քառարանի, հտ. Ա., 308՝ «կացուցանել, կարգել, համարիլ»):

60 ХАЛЯТЯНЦ Г., Армянские Аршакиды, Ч. I, 296. "...католикос Саак ездил в Персию в дни армянского царя Арташеса, при персидском царе Враме V, быть может, даже для утверждения Арташеса на престоле... 17-го числа армянского месяца к'ах'оца... католикос Саак посетил в персидской столице Ктезифона персидскую государственную канцелярию и в архиве царя Арташира (379-383) видел касающийся армян правительственных дел —

4. Կ. Քիպարեանը, որը Սահակ Պարթևի մասին գրում էր. «420-421 զինքը Տիգրան կը գտնենք, ուր գուցէ կ'երթայ Արտաշէսի թագաւորութիւնը յաջողցնելու համար, եւ պարսիկ արքային վրայ իր ունեցած հեղինակութեամբ դադրեցնել կու տայ քրիստոնեաներու դէմ հանուած հալածանքը»⁶¹: Սակայն Սահակի նամակի հասցէատիրոջ հարցում Գր. Խալաթեանցի ընկալումը, ցաւօք, չի տարբերում միւսներէն⁶², ինչպէս, օր.՝ Ստ. Մալխասեանցի ընկալումից, որի թարգմանութեան մէջ կարդում ենք. «գրեցի Վռամ արքայից արքային եւ քարերարին [այնինչ՝ Սահակն ուղղիչ ձեւով չի նշում իր հասցէատիրոջը - Ա. Յ.], թէ թող ձեր քարերարութիւնը [կորցուած է բնագրի որպէս - Ա. Յ.] հրաման տայ՝ Հայոց ազատների եւ տաճարների ցուցակագրութիւնը կազմել ձեր դիւանում...»⁶³: Բայց առկայ բնագրից ամենաշատ շեղումները Մ. Էմինին են (վերծանութեան ցանկացած տարբերակով), որոնք կրկնուած են նաեւ Ն. Ադոնցի կողմից⁶⁴: Խիստ դժուար է հասկանալ, թէ գիտնականների պատկերացմամբ՝ ինչպէ՞ս կարող էր Սահակ Պարթևը գրել՝ «Եւ է այսպէ՛ս արդար եւ ճշմարիտ», եթէ իր նամակն ուղղում էր Պարսից արքային: Նոյնն է՝ Հայոց կա-

податный список крестьян, составленный, быть может, по приказанию этого царя после разделения Армении между Персией и Византией". Վերջին միտքն (ընդգծուած), իհարկէ, գրեթէ ամբողջութեամբ միշտ չէ:

61 ՔԻՊԱՐԵԱՆ Կ. Կ., Պատմութիւն հայ հիմ գրականութեան, Ա. Ղազար, Վենետիկ 1992, 75:

62 ХАЛАТЯНЦ Г., Армянские Аршакиды, Ч. I, 296: "Тут он письменно обращается к "царю царей и благодетелю" (по-видимому, таков был титул этого властелина) Врану, прося его о следующем: "чтобы твоё благодеяние повелело, как то было прежде у армян, произвести для твоей канцелярии [новую] общую перепись армянских дворян и владетелей, дабы [сообразно с тем] места их в разрядном списке были определены".

63 ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պատմութիւն, 1940, 338:

64 АДОНЦ, Н., Армения в эпоху Юстиниана, 270 ("Я Саак искал во дворе царя Арташе-са того, о чем заговорил в Ктезифоне, что я видел гатакан пата Арташира в диване [17 месяца к'а'оц]. И обратился я католикос Саак к Врану... с просьбой: да прикажет Ваше Благодеяние сделать перепись армянским азатам и танутерам для вашего дивана..."). Տե՛ս նաեւ ծմբ. 1 (որտեղ քմագրի խաթարութեամբ վերաբերեալ ուսումնասիրողի քաղաքի քողմներից ոչ մէկն արդարացի չէ) եւ История Армении Моисея Хоренского, 1858, 358:

Թողիկոսի կնիքը դնելու հարցում, եթէ կնքուող փաստաթուղթը պիտի պահպանուէր Տիգրանի դիւանում:

Ամեն ինչից բացի, նախորդ վերծանողներին ու թարգմանիչներին խանգարել է նաեւ բնագրի առաջին սիւնակի 7րդ տողաւարտում պատուոյ նշանի տակ վերցուած Ժէ (17) թուանշանից յետոյ գրչի դրած վերջակէտը, որին նաեւ երկու խոշոր գլխատուեր են յաջորդում՝ ի եւ Վ («տեսի ի քաղոց ամսոյ ի Ժէ: Ի Վռամայ...»)⁶⁵: Վստահելով դրան՝ հրատարակիչներն այդ նոյն տեղում են աւարտել իրենց վերականգնած բնագրի առաջին նախադասութիւնը (միայն Բաբելէն Յարութիւնեանը խախտեց այդ «աւանդոյթը»), որի հետեւանքով ամսաթիւը կտրուել է Սահակի ուղարկած նամակից («գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս...») եւ կապուել արքունի դիւանում «Ռամական Ըսմակը» տեսնելու գտնելու հետ: Իրականում, սակայն, դժուար է նկատել, որ անյայտ գրչի համար հիմք են ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ, նախորինակից եկած՝ թուանշան ցուցանող կրկնակէտերը («ի *Ժէ:»), որոնցից երկրորդը նա սխալմամբ ընկալել է իբրեւ վերջակէտ: Ի դէպ, հրատարակիչները շտապողաբար են վստահել նաեւ գրչի յաջորդ վերջակէտին, որ նա դրել է «նոյնպէս ներսեհ» բառերից առաջ: Այն յետ տանելով ու դնելով «Որ յայսմ հետէ»ից առաջ (այսպիսով ընկալուած է. «Որպէսզի⁶⁶ այսուհետեւ... գահ[ակարգ]ը յայտնի լինէր, ...կնքեցիմք Գահնամակը...»)՝ յաջորդում է միեւնոյն նախադասութեան մէջ չթողնել բայի տարբեր ժամանակներով խոնարհուած երկու ստորոգեալները («հրաման տացէ» եւ «ի յայտ լինէր») եւ իրարից ոչ շատ հեռու կրկնուած «Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց»ներն ու «նոյնպէս»ները: Ստա-

65 Դրանցից մէկի՝ մագաղաթեայ պատառիկի գոնէ ալիշանեան լուսատիպ մկարում բաւականին յստակ երեւացող խ տառի փոխարէն հրատարակիչները զարմանալիօրէն ընթերցել են եւ:

66 Հմմտ. «[Նպատակի պարագայ] երկրորդական մախադասութիւնները գլխաւորին կապում են հիմնականում զի շաղկապով, իսկ համեմատաբար սակաւ դէպքերում՝ որպէս զի, Թէ, եթէ, որ շաղկապներով... Յիշեալ շաղկապներին գլխաւոր մախադասութեան մէջ ընդհանրապէս յարաբերեալ չի համապատասխանում. միայն բացառիկ դէպքերում հանդիպում են վասն այնորիկ, վասն այսորիկ, վասն նորա, վասն որոյ, յայն սակա յարաբերեալները» (ԽԱՋԵՐԻԱՆ Լ., Դրաբարի շարահիւսութիւն, ի Համդէս Ամսորեայ, ձե. տարի, 1993, 78. սկիզբը տե՛ս Համդէս Ամսորեայ, ձե. տարի, 1991, 1-49, ձգ. տարի, 1992, 15-63):

ցուող նախադաս, նպատակի պարագայ երկրորդական նախադասութեան կապակցութեամբ հմմտ. «կարելոր է նորից ընդգծել, որ նպատակի իմաստը դրսևորելու համար երկրորդական նախադասութիւնների ստորոգեալը դարձեալ դրոււմ է ստորադասական եղանակի րայածելերով (առաջին եւ երկրորդ ապառնիներով), որոնք բացառապէս ըղծական եղանակի ապառնի ժամանակի համարժէնով են հանդէս գալիս... Շարադասութեան տեսակէտից՝ առհասարակ գլխաւոր նախադասութիւնը լինում է առաջադաս, իսկ երկրորդականը՝ յետադաս: Բայց երբ հեղինակը իր հաղորդման մէջ ուզում է ընթերցողի ուշադրութիւնը սեւեռել նպատակ ցոյց տուող երկրորդական նախադասութեան բովանդակութեան վրայ, այդ դէպքում վերջինս դրոււմ է նախադաս»⁶⁷: *Լեւոն խաչերեանը Որ շաղկապով նպատակի պարագայ երկրորդական նախադասութեան օրինակներ է նշում Սաղմոսից (ԼԱ, 9. «Մի՛ լինիք որպէս գծիս եւ զջորիս, զի ոչ գոյ ի նոսա իմաստութիւն. ի սանձս եւ ի դանդաւանդս մմկեսցես զկգակս նոցա, որ առ քեզ ինչ ոչ մերձեման մերձեսցին»)* եւ *Եզնիկ Կողբացուց (էջ 113. «Ձեզքար ամ յաշտ արար [Ջրուան], զի թերեւ որդի մի լինիցի նմա, որում անուն Որմիգդ, որ գերկինս եւ գերկիր եւ գամեմայն՝ որ ի նոսա, առնիցէ»)*⁶⁸:

Մի փոքր, էլ յետ վերադառնալով՝ մանրամասնենք, որ Սահակի նամակ-առաջաբանի սկզբում մեր կողմից վերականգնուած «[Ա.]հա» եղանակաւորիչ բառը⁶⁹ բազմաթիւ այլ դէպքերում եւս տեսնում ենք միջնադարեան Թղթերի, Ճառերի, ինչպէս նաեւ մէջբերուած ուղղակի խօսքերի եւ կարելոր հատուածաբաժանումների սկզբում (նաեւ՝ «Եւ ահա», «Ձի ահա», «Արդ ահա», «Ահաւասիկ» տարբերակներով): Օր.՝ նրանով է սկսւում «Գիրք թղթոց»ի հէնց այն նամակը (Թիֆլիսեան տպագրում՝ ԶԹ.), որ Հ. Նորայր Պողարեանի աշխատասիրած երկրորդ հրատարակութեան մէջ դրուած է առաջին տեղում («Ա. Երանելոյն Մակարայ՝ Սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի հայրապետի՝ Կանոնական Թուղթ ի Հայս... Ահա վասն ահին եւ երկիւղին Աստուծոյ եւ ի փափագ սիրոյ բարեպաշտութեան ձերոյ փութացայ զարթուցանել զբարեսէր եւ

67 Ամդ, 81:

68 Ամդ, 83: Հմմտ. *Եզնկայ վարդապետի Կողբացույ Եղծ աղանդոց*, Ա. Ղազար, Վեներիկ 1826, 113:69 ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Վ., *Գրաբարի քերականութիւն*, 220:

գպարգամիտ սիրտս ձեր...»⁷⁰: Նոյն հրատարակութեան երկրորդ փաստաթղթում (Թիֆլիսեան տպագրում՝ ԶԸ.) «Եւ ահա»ով է սկսւում հասցէագրութեանն ու ոճական նախաբանին յաջորդող առաջին բովանդակային պարբերութիւնը («Բ. Սրբոյն Կիւրդի եւ պիսկոպոսի՝ առ Նեստոր... Առ սուրբ եւ աստուածապաշտ եւ պաշտանակից մեր Նեստոր... ողջոյն: ... Եւ ահա մեծ սիւնհոդոսն որ եղեւ...»)⁷¹: «Ահա»ով է սկսւում նաեւ Օձնեցուն վերագրուող «Նորին տեսուն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի՝ Ընդդէմ այնոցիկ, որ ապականեն զսուրբ խորհուրդն ի ձեռն խմորոյ եւ ջրոյ» վերտառութեամբ նամակը՝ հետեւեալ շարադասօրէն ուշագրաւ սկզբով. «Ահա յառաջագոյն ծանուցեալ առաքելոցն՝ զապստամբութիւն հերձուածոյն ի նշմարիտ հաւատոյն, եթէ այլայլեն զխորհուրդ տմարեւութեանն Քրիստոսի: Յառաջագոյն հաստատեցին զդեղ բժշկութեան ի գիրս եւ ի գլուխ ընթերցարանաց...»⁷²: Հասցէագրութիւնից յետոյ այդպէս են սկսւում եւս երկու թղթեր՝ Աղեքսանդրիայի Պետրոս հայրապետի՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ակակին ուղղուած իններորդը («ԻԸ... Ահա արժանի եղեր, սուրբ հայր իմ, տեսանել զփառս Տեառն մերոյ...») եւ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսի՝ Հայոց Աբրահամ Աղբաթանեցի հայրապետին ուղղուած երրորդը («Ահաւասիկ» տարբերակով. «Զ... Ահաւասիկ այս եւ ի մէջ երրորդ թուղթ գրեցաւ առ ձերում սրբութիւնդ: Եւ ե՛ս զսահման հաշտութեան պինտ պահեմ...»⁷³): «Ահա»ով է սկսւում «Երանելոյն Թեոդորոսի [Քոթեմաւորի]՝ Ընդդէմ Մայրագումացոյն» ճառը. «Ահա այժմ նորահրատ տոչորեցաւ բոց եւ գրեղմնաբեր տունկս բանական դրախտին... համբացուցանել մարակի...». դրան յաջորդող պարբերութեան սկիզբն է. «Քանզի ահա վերայայտեցան այժմ ի տանս Թորգոմաց նորածին դառնութեան զարմ...»⁷⁴: Իբրեւ կարեւոր հատուածաբաժանումների սկիզբ՝ երկու օրինակ յիշենք Յովհան Օձնեցու «Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս» երկից, որի վերջին հա-

70 *Գիրք Բղթոց*, Երուսաղէմ 1994, 1: Հմմտ. *Գիրք Բղթոց*, Թիֆլիս 1901, 407. Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ., Աշխատասիրութեամբ Վ. Յակոբեանի, Երեւան 1971, 216:

71 *Գիրք Բղթոց*, 1994, 10: Տե՛ս նաեւ *Գիրք Բղթոց*, 1901, 460:

72 *Գիրք Բղթոց*, 1994, 467 (մի փոքր փոփոխել ենք կետադրութիւնը): *Գիրք Բղթոց*, 1901, 234 (ԾԸ):

73 *Գիրք Բղթոց*, 1994, 346: *Գիրք Բղթոց*, 1901, 185:

74 *Յովհաննու Խմաստասիրի Աւանեսույ Մատենագրութիւնը*, Ս. Ղազար, Վեներտիկ 1833, 171:

տուածում կանոնական կարեւոր դրոյթներից առաջ հեղինակը երկիցս յիշատակում է իրեն («Ահաւասիկ գայս գրեցաք կանոնս՝ ես՝ Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս, ամենայն եպիսկոպոսաւք եւ քահանայիւք եւ ուխտի մանկամբք եկեղեցւոյ սրբոյ...», *յաջորդը՝* «Ահաւասիկ ես՝ Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս, գրեցի իմով ձեռամբ գայս կանոնս, հաստատութեամբ սուրբ հաւատոյ...»⁷⁵): Եւ իբրեւ մէջբերուած ուղղակի խօսքի սկիզբ՝ մի քանի օրինակ նշենք Մովսէս Դասխուրանցու (պատմագրութեան մէջ կոչուած նաեւ՝ Կաղանկատուացի) «Պատմութիւն Աղուանից»ում բառացի արտագրութեամբ պահպանուած՝ «684 թուականի պատմութիւն» անունով երկից. այստեղ «Ահա»ով են սկսւում Ուխտանէս կաթողիկոսի, Վարազ Տրդատ իշխանի եւ Խարայէլ եպիսկոպոսի խօսքերը (Համապատասխանաբար՝ «Ահա առաքեաց մեզ Տէր ի Սիովնէ գաւազան գաւրութեան, եւ սովաւ տիրեսցոյ՛ մերոց թշնամեաց...». «Ահա հարկիք, որ եդան ի վերայ մեր ի դժնդակ ազգէն Տանկաստանեաց, յոյժ վտանգեալ տարակուսեսցէ զմեզ...». «Ահա զխոստմունս սիրոյ բո, զոր ունիս առ Աստուած...»⁷⁶): Վերջում յիշենք, որ Ս. Գրքում, որի մեծագոյն մասի թարգմանիչը եւ խմբագիրը Ս. Սահակ Պարթեւն էր, Ահան հանդիպում է 331 անգամ (ըստ Համաբարբառի⁷⁷. Համեմատութեան համար՝ Խորենացու մօտ մէկ տասնեակից պակաս է), ընդ որում դրա քառորդ մասը նախադասութիւնների սկզբում է: Եւ նկատի ունենանք, որ անհրաժեշտութեան դէպքում օրինակների թիւը կարելի է աւելացնել:

Վերջում Ս. Գրքից բերենք նաեւ մի զուգահեռ՝ «կայ խնդիր արարեալ յԱրտաշէսի արքայի» - «Արտաշէս արքայի կողմից հար-

75 ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՕՁՆԵՑԻ, Սակս ժողովոցն, որ եղեմ ի Հայս, Գիտա-Ֆննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, ի Հանդէս Ամսօրեայ, ՃԻԳ. տարի, Վիեննա-Երեւան 2009, 130, 134: Գիրք Բողոքոց, 1994, 490, 492 (ՁԸ). Գիրք Բողոքոց, 1901, 231-232 (ԾԵ):

76 ԱՆԱՆՈՒՆ, 684 թուականի պատմութիւն, Գիտա-Ֆննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, ի Մատենագիրք Հայոց, հտ. Դ.Ե., Է. դար, Ամթիլիսա 2005, 820, 868, 888: Տե՛ս նաեւ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը եւ մեքածութիւնը Վ. Առաքելեանի, Երեւան 1983, գլ. Բ. իբ., 184, Բ. լք., 237, Բ. խա., 258:

77 Համաբարբառ Հիմ եւ նոր կտակարանաց, Աշխատասիրութիւն Թ. Վրդ. Աստուածատուրեան վրդ. Արապկերցւոյ, Երուսաղէմ 1895, 28-30:

ցում է արուել» ընկալման համար. «Եւ մնացեալ բանքն Ոգիայ՝ առաջինք եւ վերջինք՝ գրեալք են յնայեայ որդւոյ Ամովսայ մարգարէի» (Բ Մնաց. ԻԶ, 22): Նոյն գրքում յատկապէս առատ են օրինակներ Ահաով ու բաղադրեալ ստորագեալով (թէպէտ վերջինիս յաջորդում են միայն ներգոյական հոլովով գրուած պարագաներ), որոնցից մի քանիսը եւս բերում ենք. «Եւ մնացեալ բանքն Արիայ եւ գործք մորա եւ խօսք մորա, ահա գրեալ են ի գիրս մարգարէին Ադդովայ» (Բ Մնաց. ԺԳ, 22). «Եւ մնացեալ բանքն Յովսաու՝ ահա գրեալ են ի գիրս Թագաւորացն» (ԻԴ, 27). «Եւ մնացեալ բանքն Եզեկեայ եւ ողորմութիւն մորա ահա գրեալ է ի մարգարէութեանն Նայեայ որդւոյ Ամովսայ մարգարէի, եւ ի գիրս Թագաւորացն Յուդայ եւ Իսրայելի» (ԼԲ, 32). «Եւ ասաց ողբս Երեմիաս ի վերայ Յովսեայ, եւ ամենայն իշխանքն արք եւ կանայք, ասացին զողբսն... եւ ահա գրեալք են ի ճառս ողբոցն» (ԼԵ, 25):

Գ.

Մեզ հասած «Գահնամակ»ի կազմման պատմական համատեքստը լիարժէք ճշտելու համար անհրաժեշտ է նամակ-առաջաբանի հաղորդած տուեալներին զուգահեռ քննարկել (ինչպէս որ դա արել են նաեւ նախորդ աղբիւրագէտները) Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»ում պահպանուած այն տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են Տիգրանում Սահակ Պարթեւի գործունէութեան երեք-չորս դէպքերին՝ 380 կամ 390ական, 414 եւ 428-432 թուականներին⁷⁸: Դրանցից առաջինը, որ ուսումնասիրողների կողմից նկատուած խիստ ուշագրաւ մանրամասներ է պարունակում, Պատմահօր որդեգրած ժամանակագրական համակարգի թերիների պատճառով⁷⁹ նաեւ ակնյայտ հակասութիւններ է ցուցաբերում: Խօսքերով՝ Վռամշապուհ թագաւորը, ով իր աւագ եղբօրը՝ Շապուհ Գ. Սասանեանի կողմից (ըստ Պատմահօր ժամանակագրական պատկերացումների՝ Շապուհ Բ.ի կողմից) գահընկէց արուած Խոսրով Դ. թագաւորին յաջորդել էր

78 ՊՀ, գլ. Գ.Ժա., 322-324, Գ.Ժե., 329-330, Գ.կղ.-կե., 348-352:

79 Մանրամասն տե՛ս անգլերազանցելի մնացած՝ ՍԱՐԳՍԵԱՆ Գ., Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» ժամանակագրական համակարգը, Երեւան 1965:

388 *Թուականին (իսկ, ըստ ամենայնի, Յազկերտ Ա.ի կողմից պաշտօնական հաստատմամբ՝ 399ին⁸⁰)* «հրաժարեր առանց հրամանաց արքայից արքայի առնել զայն [իմա՝ Համագասպ Մամիկոնեանին նշանակել սպարապետ]... վասն որոյ առեալ ի նմանէ թուղթս՝ ... ինքնին չոգաւ [Սահակն, որ կաթողիկոս էր 388ին] առ Արտաշիր Պարսից արքայ [sic! - 379-383/384⁸¹], որ յետ եւրթանասուն ամի թագաւորութեան հաւրն կալաւ գտերութիւնն ամս չորս: Եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ... Որոյ զքնան կատարեալ զխնդիրսն, նախ՝ վասն փեսայի նորա Համագասպայ, դարձեալ եւ վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն կամսարական եւ Ամատունի... հրամայեաց գտունս երկախանչիւրոցն՝ զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա, բայց միայն ի գահ հայրենի ո՛չ հաստատել... իսկ զազգն Համագասպայ, որ է տոհմ Մամիկոնեան՝ ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ գահ նախարարացն Հայոց, եւ ի դիւանի իւրում գրել» (շարունակութեան մէջ ուշադրաւ է նաեւ. «Զի զերկուս զայս ալսպէս պահէին սովորաբար. զի յորժամ նստէր արքայ նոր, նոյնժամայն փոխէին գորամ՝ գտեալ ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր, եւ զգիր դիւանին յայլ փոխեալ նորա անուամբ՝ սուղ ինչ գանագանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս եւ արասցէ աշխարհագիր նոր, թողուն զայն, որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարեութենէ աւուրցն ա՛յլ առնել աշխարհագիր՝ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել...»)⁸²:

80 ԱՆԱՆԵՆ Է. Պ., *Գրոց գիտի թուականը եւ վճառապաշտի Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, ի Բագմալեպ 1985, 138* (յօդուածի ծանօթագրուած վերահրատ. տե՛ս *Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիտի 1600ամեակին. Երևան, 12-17 Մայստմբերի, 2005, Զեկուցումների ժողովածոյ, Երևան 2006, 589*): Հեղինակը 414 թուականին վախճանուած վճառապաշտի 21ամեայ իշխանութեան (ըստ Խորենացու ժամանակագրական տուեալի) ոչ պաշտօնական սկիզբը դնում է 393ին, սակայն չի բացառում նաեւ 388/389 թուականի հնարաւորութիւնը:

81 Սասանեան արքաների ժամանակագրութիւնը (որ շարունակում է մնալ տարբերակներով) տե՛ս ХУРШУДЯН Э., *Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование)*, Алматы 2003, 387: Նաեւ ՆԵՕԼԴԵՔԷ Թ., *Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան, Ծանօթութիւններով եւ յաւելումով, Թարգմանեց Ն. Քարամեան, Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ 1896, 93-96*:

82 ՊՀ, գլ. Գ.Ժա., 322-323:

Այս տեղեկութիւնները հաղորդող Պատմահայրն, անշուշտ, ամենեւին չի գիտակցել Սահակ Պարթեւի այս այցը Արտաշիր Բ-ի հետ կապելուց առաջացող ժամանակագրական հակասութիւնը եւ անգամ պնդում է, որ հէնց այդ արքայից արքան է պատասխան նամակով Հայոց թագաւորին համապատասխան յանձնարարութիւններ տուել (նամակի սկիզբը. «Մագդեգանց քաջ Արտաշիր արքայից արքայ՝ առ եղբայր Վռամշապուհ թագաւոր Հայոց՝ ողջոյն շատ: Ընկալայ զգրեալս բռ...»)⁸³: Դրանց մէջ մեզ համար կարեւոր է. «զՀամագասպ կացուցե՛ս ի վերայ գաւրացդ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ, եւ ազգի դորա տացե՛ս զգահն հիմգերորդ»⁸⁴ պատուոյ մախարարացդ... եւ զտունս վնասակարաց ազգացդ, զորս կալա՛մ յարժունիս, թողցե՛ս ի քաց՝ աներկիւղաբար ժառանգել նոցին մնացորդաց, քայց գահուց հայրենականաց պատուոյն մի՛ արասցես արժանի. զի եւ մեք ի մերում դիւանի հրամայեցա՛մ գրել»: Ինչպէ՛ս նկատում ենք, Խորենացին երկու գլուխներում էլ արժարժում է Սասանեան արքայի եւ Սահակ կաթողիկոսի կողմից քննարկուած (եւ լուծում ստացած) հայ նախարարների գահակարգութեան խնդիրներ, սակայն ոչինչ չի ասում ուղղակի «Գահնամակ»-փաստաթղթի վերաբերեալ՝ հակառակ, օր.՝ Բ. Յարութիւնեանի վարկածի (այն, որ որոշ վերականգնումով՝ «Գահնամակ»-ում եւս Մամիկոնեանների դիրքը հինգերորդն է, ոչինչ չի փոխում, քանի որ Սահակի խնդրանքին անսած Պարսից արքայի վճռից յետոյ այդ կարգը պիտի բնականօրէն շարունակուած լինէր գոնէ տասնամեակներ. նոյնը վերաբերում է նաեւ Խորխոռունի մաղխազների՝ 387-388 թուականներին ձեռք բերած բարձր դիրքի շարունակմանը հետագայ տասնամեակներում)⁸⁵: Բայց փոխաբէ՛նը՝ կարեւոր է, որ պատմիչի խօսքերն ակնարկում են մի շատ հին կարգից («գահուց հայրենականաց պատուոյն») շեղումներ չվերականգնման կամ չվերականգնման իրողութեան մասին:

Ինչ վերաբերում է իրական ժամանակագրութեան համեմատ ի յայտ եկող հակասութեանը, ապա հետազօտողները լու-

83 ՊՀ, գլ. Գ.Ժբ., 323-324:

84 Այստեղ թմնական հրատարակութեան աշխատասիրողների դրած բուքը շփոթեցնում է. այնինչ՝ պէտք է ընկալել (պայմանականօրէն պարզեցուած)՝ «զհիմգերորդ պատուոյ-գահն մախարարացդ»:

85 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., «Գահնամակ» թուագրման հարցի շուրջը, 70:

ծում են այն՝ ենթադրելով, որ Սահակ Պարթեւը Տիգրանում հանդիպել է, հաւանաբար, ոչ թէ Արտաշէր Բ-ին, այլ կամ նրա որդի Շապուհ Գ-ին (383/384-388)⁸⁶, կամ, գուցէ, թոռանը՝ Վռամ Դ. Կրմանին (388-399)⁸⁷: Հ. Պողոս Անանեանն անգամ Յազկերտ Ա.ի (399-420) տարբերակն է հաւանական համարում, թէպէտ չի բացառում նաեւ նրա աւագ եղբայր Վռամ Դ-ին հանդիպելու հնարաւորութիւնը⁸⁸: Կարեւոր է թւում, որ Պատմահայրն Արտաշէրի նամակից յետոյ գլխի վերջում ուշագրաւ նշում ունի, ըստ որի այդ արքայից արքայի՝ վրայ հասած վախճանից յետոյ գահակալած Վռամ Կրմանը նոյն կերպ բարեացակամ վերաբերմունք է ցուցաբերել Հայոց թագաւորի, աւագանու եւ Սահակ Պարթեւի նկատմամբ (բնագրում. «յորժամ եկն մեծն Սահակ եւ զամենայն պարգեւալսն յԱրտաշէրէ հաստատեաց, մեռաւ արքայն Պարսից Արտաշէր, եւ փոխանակ նորա թագաւորեաց Վռամ, որ եւ Կրմանն կոչեցաւ, ամս տասն. եւ զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհիս Հայոց եւ ընդ թագաւորին մերում Վռամշապիտ իւր ընդ մեծին Սահակայ...»): Այդ տեղեկութիւնն ինչ-որ չափով մեղմում է պատմիչի վկայութիւնների բոլոր մանրամասների հաւաստիութեան վերաբերեալ ծագող կասկածը եւ թոյլ տալիս համարել, որ նրա ձեռքի տակ՝ ենթադրաբար եղած բուն աղբիւրում, գուցէեւ, կարող էր նշուած լինել Սահակ Պարթեւին Տիգրանում իրօք ընդունելութեան արժանացրած արքայից արքայի մասին, բայց ո՛չ յատկապէս Արտաշէր Բ-ի:

Մի փոքր շեղուելով մեր հիմնական նիւթից՝ տեղին նշենք, որ Շապուհ Գ-ի գահակալութեանը ծանօթ չի եղել ոչ միայն Մովսէս Խորենացին, այլեւ է. դարի 40ական թուականների կէսերին իր երկի շարադրանքն սկսած (եւ, ինչպէս ցոյց ենք տուել այլ տեղում, 659ի կէսերին դադարեցրած) Սեբիոս պատմիչը⁸⁹, ով

86 Ամդ, 63-64:

87 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Վ., Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի բաղաձայն խաչուղիներում, Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ 2005, 141:

88 ԱՆԱՆԵԱՆ Կ. Պ., Գրոց գիւտի թուականը եւ Վռամշապուհ Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, 139 (ի Միջագգային գիտածոյով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիւտի 1600ամեակին, 590):

89 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, քաղղատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի եւ ծանօթագրութեամբք ի ձեռն Ս. Մալխասեանց, Երեւան 1939, գլ. Գ. 19 (1979ի հրատարակութեան մէջ՝ գլ. Ե.61. առիթ եմք ունեցել՝ ցոյց տալու,

օգտագործել է Ե. դարում շրջանառված եռանուն-զուգադիր արքայացանկի մէկ այլ՝ «մինչխորենացիական» տարբերակ. ըստ Հ. Պողոս Անանեանի պարզաբանումների (ով մանրակրկիտ սրբագրում է նախորդ բանասէրների վարկածները)՝ փաստարկւում է, որ այդ եռանուն արքայացանկը է. դարի պատմիչը կարող էր վերցնել Փաւստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց»ի՝ մեզ չհասած Ա. եւ Բ. դարու թիւններում ենթադրաբար եղած «Ժամանակագրական կանոն»ից⁹⁰ («որում մէջ պետք էր արտագրուած ըլլալ Ա. գաթանգեղոսի արձանագրութեան պատճենը, ինչպէս կը խոստանայ Սեբեոսին Ա. գլուխին յառաջաբանը»⁹¹): Սակայն հէնց արքայից արքայ Շապուհ Գ.ի (այլ ո՛չ թէ Շապուհ Բ.ի) մասին է իր երկու գլուխներում յիշատակում Ղազար Փարպեցին (Հմմտ. «մեռաւ եւ Շապուհ արքայն Պարսից, եւ թագաւորեաց Վռամ որդի մորա... յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յագկերտ եղբայր Վռամայ, որդի Շապիոյ...»)⁹²: Եւ թւում է, թէ որեւէ երրորդ տարբերակի չգոյութեան պատճառով՝ պարտաւոր ենք ենթադրել, որ Ե. դարի վերջերի պատմիչը պէտք է յենուած լինէր իրեն աղբիւր ծառայած Կորիւնի խօսքերի վրայ, թէպէտեւ այդպիսիք բացակայում են «Վարդ Մաշտոցի» երկի՝ մեզ հասած ամբողջական ձեռագրում: Այսինքն՝ մենք համարում ենք, որ վերջինիս մէջ անհրաժեշտ է անպայման գտնել այն յարմար հատուածը, որտեղ ենթադրաբար կարող էր լինել Շապուհ Գ.ի յիշատակու-

որ 1979ի հրատարակութիւնը պակաս յարմար է օգտագործման համար, քանի որ նրա աշխատասիրողը չարդարացուած շեղումներ է կատարել պահպանուած միակ ամբողջական ձեռագրից, տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., *Սեբիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը եւ Զուարթնոցի տաճարի կառուցման մասին գուշոյը*, ի Համրէս Ամսօրեայ, ձժԹ. տարի, Վիեննա-Երեւան 2005, 213-270):

90 ԱՆԱՆԵԱՆ Է. Պ., *Սեբեոսի Պատմութեան գրքի մասին քննարկ մը լուսարանութիւններ*, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1972, 81-108: Նշուած դպրութիւնների խնդրի մասին տե՛ս նաեւ АКОПЯН А., "История Армении" Фавста Бузанда как источник "Повести о Вацагане" (Снова о первом и втором дпруг ю нах Фавста Бузанда), ի *Кавказ и Византия*, вып. 5, Ереван, 1987, 72-81.

91 ԱՆԱՆԵԱՆ Է. Պ., *Սեբեոսի Պատմութեան գրքի մասին քննարկ մը լուսարանութիւններ*, 108:

92 Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ս. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, գլ. Ա.բ., 12-13, Ա.ժր., 18 (*Մատենագիրք Հայոց*, հտ. Ա.-Բ., 2211, 2216):

Թիւնը՝ կորսուած, ըստ ամենայնի, մի վաղ գրչական վրիպման հետեւանքով: Ընդ սմին դժուար չէ նկատել, որ այդ յարմար հատուածն, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, «Վարք»ի աւարտական գլխում տրուած ժամանակագրական ամփոփումն է⁹³, որի մէջ կարելի է վերականգնելի համարել երեք բառ՝ «որդւոյ Շապհոյ արքայի» (այսպիսով ստացուում է՝ «թագաւորեալ Կրմանայ»⁹⁴ Պարսից արքայի, [որդւոյ Ծապհոյ արքայի], ամս վեց...»։ Հմմտ. արքայի ... արքայի): Ի դէպ, հէնց այդ տեղից մի փոքր յետոյ Հր. Աճառեանը, Մ. Աբեղեանը եւ ուրիշներ անհրաժեշտ են գտել՝ վերականգնելու «[եւ Վռամայ՝ ուր եւ տասն]» բառերը (այսպիսով ստացուել է՝ «եւ Յագկերտի՝ ամս քսան եւ մի, եւ [Վռամայ՝ ուր եւ տասն, եւ] [Հմմտ. եւ ... եւ] յառաջնումն ամի երկրորդ Յագկերտի՝ որդւոյ Վռամայ, վախճանեցաւ երանելիւն»)՝ Այդ տեղում դեռեւս Նորայր Բիւզանդացին առաջարկում էր նոյն կերպ վերականգնել՝ «[եւ Վռամայ Հիմգերորդի՝ ամս քսան]» բառերը⁹⁶: Յաւելենք, որ ըստ Հ. Պ. Անանեանի, վերականգնելի տարբերակը կարող է լինել՝ «[եւ Վռամայ՝ ամս իննետասն]» (հաշուի առնելով Վռամ Ե.ի Թագաւորութեան իրական տեւողութիւնը)⁹⁷, իսկ ըստ Հ. Նորայր Պողարեանի՝ «[եւ Վռամայ՝ ամս քսան եւ մի]» (համադրելով Ե. դարի պատկերացումների հետ՝ Խորենացու օրինակով, ինչպէս նաեւ նկատել տալով՝ քսան եւ մի ... քսան եւ մի)⁹⁸:

Տեղին նշենք նաեւ, որ նոյն տրամաբանութեամբ (այլ տարբերակի բացակայութեան պատճառով)՝ պէտք է վերականգ-

93 ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԻԹ., 98. ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 94, 88. Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., գլ. Լ., 257:

94 Գրչական վրիպակով՝ Դիամոնայ. Նորայր Բիւզանդացու, Հ. Աճառեանի եւ Մ. Արեղեանի այս սրբագրումն ընդունուած է բոլորի կողմից:

95 ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., Հայոց գրերը, Երեւան 1984, 353. ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԻԹ., 98, 123, ծմբ. 173. Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., գլ. Լ., 257. KORIWN, *La Vie de Maštoc*, Traduction annotée par MAHE J.-P., Ի RĖArm., NS, t. 30, Paris, 2005-2007, 94 ("[et Vřam, dix-huit ans]").

96 Կորիւնի Բնական քննադիրը եւ ծանօթագրութիւններ ըստ Նորայրի (Նորայր Ն. Բիւզանդացու դիւանից. հրատարակող՝ Մ. Միմասեան), Ի Համդէս Ամսօրեայ, ՃՃ. տարի, Վիեննա 1992, 94, 128, 138:

97 ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մաշտոցի, 1998, Բիւ 94, 88:

98 ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Կորիւնի ժամանակագրական վերջաբանը, Ի Սիռն, 1962, Բիւ 2-3, 39-40:

նուժ ենթադրել Ղազար Փարպեցու մեզ հասած միակ գրչագրի Ա.Ժբ գլխի սկզբում: Գլխի առաջին նախադասութիւնից («Յետ այսորիկ մեռաւ եւ Շապուհ արքայն Պարսից, եւ թագաւորեաց Վռամ որդի նորա, որ էր Կրման արքայ»⁹⁹) յետոյ անհրաժեշտ է թւում վերականգնել ինչ-որ վաղ վրիպման հետեւանքով մէկ պարբերութիւն ներքեւ տեղափոխուած 4րդ նախադասութիւնը («Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յագկերտ եղբայր Վռամայ, որդի Շապիոյ՝ ի վերայ աշխարհին Պարսից»): Նրան, այսպիսով, հեղինակային սկզբնօրինակում յաջորդում էր բովանդակութեամբ արդէն լիովին իր տեղում գտնուող արտայայտութիւն՝ «յորմէ [իմա՝ ի Յագկերտէ] խնդրեցին Հայք թագաւոր գնայն միւսանգամ խոսրով»¹⁰⁰, զեղբայր Վռամշապիոյ, գոր յառաջնումն բանսարկութեամբ ետուն մերժել գնա Հայք՝ Շապիոյ արքային Պարսից՝ ի թագաւորութենէ Հայոց»: Այսպէս՝ լիովին իր տեղում է յայտնուում նաեւ 3րդ նախադասութեանը («եկեալ խոսրով յաշխարհս Հայոց եւ կեցեալ ամիսս ութ՝ վախճանէր...») շարունակող հինգերորդը՝ «Եւ ո՛չ կամեցեալ Յագկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յագգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանէր ի վերայ սոցա զիւր որդին...»: Քննարկուած վրիպման հաւանական պատճառ կարելի է համարել կա՛մ ժամանակագրական տուեալներ հաղորդող լուսանցագրութիւններից (զուտ իբրեւ վարկած՝ հնարաւոր) սխալ տեղում արտագրուելը, կա՛մ մի այնպիսի գրիչ-խմբագրի անյաջող նախաձեռնութիւնը, ով նկատել է գլխի սկզբում երկու Պարսից արքաների գահակալութիւնների յիշատակուելը (Վռամ Կրման եւ Յագկերտ եղբայրների) եւ, մտածելով, թէ յաջորդող տեղեկութիւններն էլ են երկուսին վերաբերում, սկզբնամասի՝ երկրորդ արքայի մասին հատուածը բաժանել-իջեցրել ու միացրել է այն կտորին, որը կրկին նշում էր նրա անունը («Եւ ո՛չ կամեցեալ Յագկերտի...»): Նախորդ բանասէրները նշուած հակասութիւնն անսպասելի թեթեւութեամբ վերադրել են ուղղակի Փարպեցի-պատմիչի կոպիտ վրիպմանը¹⁰¹:

99 ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.Ժբ., 18. Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., 2216:

100 Ըստ ձեռագրի. տպագրում զխոսրով է: Վերջին երեք բառերը պիտի ընկալել (պայմանականօրէն պարզեցուած)՝ «միւսանգամ գնայն խոսրով»:

101 ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., Հայոց գրերը, 382 («որքա՛ն սարսափելի է Փարպեցու տգիտութիւնը»). ԱՆԱՆԵԱՆ Է. Պ., Դրոց գիտի թուականը եւ Վռամշապուհի Հայոց թա-

իրականում, ճիշտ կը լինէր մի փոքր էլ խորանալ ու նկատել, որ «առն ցանկալի» կորիւնին երիցս յանուանէ յողո՞ւ եւ իր այդ աղբիւրը բաւականին խնամքով օգտագործող Ղազար Փարպեցին ուղղակի չունէր այնպիսի գաղափարական մօտեցումներ կամ ժամանակագրութեան մասին իւրատեսակ պատկերացումներ (Խորենացու եւ Սեբիոսի եռանուն-գուգադիր աղիւսակների ձեւով), որոնք ինչ-որ կերպ կարող էին հիմք դառնալ նման՝ իրօք «անկարագրելի» վրիպման համար: Հետեւաբար՝ վերջինս կարող էր ի յայտ գալ միայն մեզ հասած բնագրի գրչագրական թերիների հետեւանքով. հմմտ., օր.՝ Ստեփաննոս Ասողիկի բնագրի մի թերիի առիթով նոյն Հր. Աճառեանի խօսքը. «Ի հարկէ Ասողիկն այնքան անմիտ չէր, որ այսպիսի յիմարութիւններ դուրս տար. պէտք է ուրեմն կարծել, որ ձեռագիրը չափազանց խանգարուած է»¹⁰²:

Սահակ Պարթեւի Տիգրոնեան գործերի մասին Մովսէս Խորենացու երկրորդ վկայութեան համաձայն՝ երբ 21 տարի թագաւորած Վռամշապուհը վախճանուեց (414ին, իրականում՝ փաստացի 26 տարուայ իշխանութիւնից յետոյ), Արտաշիր Բ-ի (իրականում՝ Շապուհ Գ-ի) եւ Վռամ Դ-ի օրերից ի վեր Անյուշ բերդում «կապեալ» Խոսրով Դ-ն կրկին Հայոց գահին հաստատուեց այն բանի շնորհիւ, որ կաթողիկոսը մեկնեց Յագկերտ Ա. արքայի մօտ ու համոզեց նրան (բնագիրն է. «երթեալ մեծիմ Սահակայ ի դուռն արքայիմ Պարսից Յագկերտի՝ խնդրել գկապեալն Խոսրով, որ գկնի մահուանն Արտաշրի լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն [տարբ. յԱնյուշն] կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ: Եւ Յագկերտի հաւանեալ՝ կատարէ գհայցուածսն. տալով նմա գտերութիւնն՝ արձակէ ի Հայս») ¹⁰³: Պատմաճօր հաղորդումը գուցահեռ չունի Ղազար Փարպեցու համապատասխան դրուագում, որտեղ նշուած է լոկ Վռամշապուհի՝ «հասեալ ի յերկար ծերութիւն» եւ «յանկողնի իւրում խաղաղական հանգստիւ» մահուանից յետոյ Պարսից արքայի կողմից Խոսրովին երկրորդ անգամ թագաւորեցնելու մասին («յոր-

գաւորի վեցերորդ տարին, 129-131 (ի Միջագային գիտածոյով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիտի 1600ամեակին, 581-583):

102 ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., Հայոց գրերը, 387. Փարպեցու միակ ձեռագրի (միւսներն ընդօրինակուած են նրանից ժ. դարում) քնագրագիտական վիճակի մասին մանրամասն տե՛ս ՄՈՒՐԱՒԵԱՆ Պ., ԻԻԶՐԱՇԵԱՆ Կ., Ղազար Փարպեցու «Պատմութեան» նորայայտ պատառիկը, ի ԲՄ, 11, Երեւան 1973, 7-32:

103 ՊՀ, գլ. Գ.ԺԵ., 329:

մէ խնդրեցին Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ խոսարով՝ զեղբայր Վռամշապետ... Եւ նորա կատարեալ զխնդիրս նոցա՝ թագաւորեցուցանէր դարձեալ զխոսարով, զայր յոյժ ծեր»¹⁰⁴. Իսկ Կորիւնն իր վարքազրական ոճով շարադրանքի բովում յարմար չի գտել՝ արծարծելու անգամ դա: Չնայած այդ հանգամանքին՝ ուսումնասիրողներն, ըստ էութեան, կասկածի տակ չեն առել Մովսէս Խորենացու վկայութեան հաւաստիութիւնը¹⁰⁵:

Եւ երրորդ դէպքում Պատմահայրը հաղորդում է 428 թուականին Արտաշէս Վերջին թագաւորի ու նրան սատարող կաթողիկոսի՝ Վռամ Ե. Գոռի կողմից Տիգրոն կանչուելու եւ ամբաստանուելու, առաջինին գահընկէց անելու, բանտարկելու (եւ այդպէս՝ Հայաստանը մարգպանութեան վերածելու), իսկ Սահակին կաթողիկոսի պաշտօնից հեռացնելու եւ ողջ ունեցուածքը բռնազրաւելու մասին, որից միայն 3-4 տարի անց նա ներման արժանացաւ ու կարողացաւ հայրենիք վերադառնալ, սակայն լոկ՝ իբրեւ խիստ կրճատուած իրաւասութիւններով «հակառակաթոռ» կաթողիկոս¹⁰⁶: Տիգրոնեան այս վերջին դրուագի առաջին կէսի մասին (428ին) հաղորդում է նաեւ Փարպեցին¹⁰⁷: Ըստ երկու պատմիչների՝ կաթողիկոսի գահն այդ պահին բաժին հասաւ Սահակի գլխաւոր ամբաստանիչին՝ Արծկէի երէց (Բզնունիքում) Սուրմակին, ով կարճ վայելեց իր դաւաճանութեան վարձը, քանի որ ամիսներ անց հալածուեց ու պաշտօնանկ արուեց իրեն սատարած նախարարների խնդրանքով: Պարսից արքան կաթողիկոս կարգեց (արդէն միայն՝ ըստ Խորենացու) աւելի վատթար Բրքիշոյ ասորուն, որն էլ հեռացուեց երեք տարի իշխելուց յետոյ: Դրանից յետոյ է, որ Վռամ Ե. Գոռը «հակառակաթոռ» կաթողիկոսներ «նշանակեց» Սահակ Պարթեւին եւ նրա «անարժան հովիշխան» ասորի Շամուէլին, ում վերապահուած էր՝ վարելու

104 Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.Ժբ., 18 (Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., 2216): Հմմտ. վերելում, ծմբ. 99-100:

105 ХАЧАТЯНЦ Г., *Армянские Аршакиды*, Ч. I, 293; ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. Արք., *Հայապատում*, հտ. Ա., Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ 2001, 327:

106 ՊՀ, գլ. Գ.կդ, 348-349, Գ.կե, 350-352:

107 Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.Ժդ., 23-25 (Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., 2221-2223):

բոլոր տնտեսական ու վարչական գործերը¹⁰⁸: Վերջին վճռից բաւարարուած Սահակը դիմել է արքայից արքային (Խորենացու խօսքերով՝ իր համազգի պարթեւ պալատականի միջոցով) երկու խնդրանքով, որոնցից մէկն էր՝ «զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշէ՛ր՝ վարեցան մինչեւ ցայժմ՝ նորին աւրինակաւ հրամայեսցէ եւ առ յապայ, զի մարգպամք պարսիկք մի՛ կարասցեն... փոփոխել ըստ կամաց իւրեանց», ընդ որում այդ խնդրանքը բաւարարուել է («Այնմ լսող եղեալ Վռամայ՝ հրամայէ զամենայնմ կատարել») ¹⁰⁹:

Հարկ է նշել, որ արդէն Գր. Խալաթեանցի ուշագրաւ դիտարկմամբ՝ կարծես թէ, Պատմահայրն իրար է միացրել Սահակ Պարթեւի երկու տարբեր Տիգրոնեան այցելութիւններ՝ 428ին եւ 432ին ¹¹⁰: Մի առիթով մենք եւս նկատել ենք, որ հէնց այդ տարիների միջեւ են ընկնում Կորիւնի եւ նոյն Խորենացու կողմից բաւականաչափ լուսաբանուած երկու կարեւոր իրադարձութիւններ՝ Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութիւնը (դէպի Ադուանք, Բաղասական, Գարդման, ապա՝ Վիրք եւ Տաշիր) ¹¹¹, որից

108 ՊՀ, գլ. Գ.կե., էջ 350-352: Տե՛ս նաեւ ԿԶ. գլխի վերնագրում (էջ 353), թեպէտ երկի՝ մեզ հայտնած գլխագրերի մի մասը, գուցէ, կարող է դիտարկուել իբրեւ ուշ յաւելում, տե՛ս ՍԱՀԱԿՆԱՆ Ա., *Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» գլխաւելում*, տե՛ս ՍԱՀԱԿՆԱՆ Ա., *Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» գլխաւելումը որպէս բնագրի վերջին խմբագրութիւն*, ի Լեւոն Խաչիկեան. 90. Նիւկարգումը որպէս բնագրի վերջին խմբագրութիւնը տնօրէնի ծննդեան իմնամասնակին նուիրուած թեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրէնի ծննդեան իմնամասնակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովի (9-11 Հոկտեմբերի 2008 թ.), Երեւան 2010, 226-254:

109 ՊՀ, գլ. Գ.կե., 352:

110 ХАЛЯТЯНЦ Г., *Армянские Аршакиды*, Ч. I, 293-294.

111 ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., *Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները*, ի *Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիտի 1600-ամեակին*, 122-131 («Մաշտոցի» իւրօրինակ զոյգերով կատարուած՝ դէպի Աւանակին - Գարդման, եւ ապա՝ Վիրք - Գուգարք... այցելութիւնների գլխաւոր դուռնի - Գարդման, եւ ապա՝ Վիրք - Գուգարք... այցելութիւնների գլխաւոր դուռնի, ըստ երեւոյթի, պարզապէս լուսաւորական չի եղել (ինչպիսին որ, գուցէ, աւելի շատ է՛ր հիւսիսային առաջին ուղեւորութեան պարագայում դէպի Վիրք): Ենթադրելի է, որ Մաշտոցի վերը նշուած այդ... «մաքոմային հանդիպումների» արդիւնքում է լուծուել պետականութիւնը հենց նոր կորցրած հայ ժողովրդի եւ Հայոց եկեղեցու համար չափազանց կարեւոր ազգային-ոգովաւորական մի խնդիր, այն է՝ Վիրքի եւ Բուն Ադուամքի թագաւորութիւնների եւ այս կամ այն չափով նրանց ենթակայացուած Էթնիկապէս հայկական շրջանների միջեւ ձեւաւորուելիք յարաբերութիւնների կոմկրետ պայմանների նշտումը... դրանից յետոյ է, որ պետական աջակցութիւնից այլեւս զրկուած հայերէնը հաս-

վերադարձին նրան դիմաւորում էր Ս. Սահակը՝ «ի սովորական տեղիսմ» (բառացի ընկալման դէպքում՝ Վաղարշապատում)¹¹², եւ Շփեսոսի 431ի եկեղեցական տիեզերաժողովից անմիջապէս առաջ աշակերտների երկու խմբի նախապատրաստումը եւ ուղարկումը Ասորիք, ապա՝ Բիւզանդիոն՝ խորանալու յունական դպրութեան մէջ եւ զբաղուելու թարգմանչական խնդիրներով¹¹³ (բայց գուցէ եւ՝ հէնց ժողովին ներկայ լինելու նպատակով): Ի դէպ, Խորենացու առաջին դրուագի ներկայացմամբ՝ Վիրքից ու Աղուանքից Մաշտոցի վերադարձի պահին Սահակը զբաղուած էր Ս. Գրքի թարգմանութեամբ («գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն՝ յոչ լինելոյ յունի»¹¹⁴): Ճիշտ է, այդ գլխում խառնուած են հիւսիսային երկու ուղեւորութիւնների տուեալները¹¹⁵, բայց հաւանական է թուում, որ Սահակի թարգմանութիւնների պահը Պատմաօր աղբիւրում (ինչպէս նաեւ՝ իրականում) համընկել է հէնց երկրորդ ուղեւորութեան աւարտի հետ, քանի որ Կորիւնը եւս Մաշտոցի՝ Տաշիրից վերադարձը նշելուց յետոյ գրում է թարգմանական խնդիրների մասին («Յետ այսորիկ ուշ եդեալ երկոցունց երանելեացն զիւրեանց ազգին դպրութիւնն առաւելուլ, յարգել եւ դպրաց ուսուցանել՝ ձեռն ի գործ արկանէին ի թարգմանել եւ ի գրել՝ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն...»)¹¹⁶:

Նկատի ունենալով ներկայացուած տուեալները՝ գուցէ, հնարաւոր է՝ Սահակին ամբողջ չորս տարի Տիգրոնում պահելու մա-

տատապէս պահպանում է իր... «պետական» լեզուի կարգավիճակը Ուտիքում եւ Գուգարքում, եւ քացի այդ, ամենայն հաւանականութեամբ, շարունակում մնալ որպէս ժամասացութեան երկրորդ լեզու Բում Աղուամքում ու Վիրքում...»։ Էջ 127-128):

112 ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, գլ. ԺԸ., 74. Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., գլ. ԺԹ., 247. ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, 1998, թիւ 66, 60-ում՝ «ի թագաւորական տեղիսմ» ըստ հ. Ն. Ակիմեանի անընդունելի ուղղման (տե՛ս էջ 110ի ծմբ.):

113 ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, գլ. ԺԹ., 74. ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, 1998, § 68-69, 62. Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., գլ. Ի., 247-248. ՊՂ, գլ. Գ.կ., 341:

114 ՊՂ, գլ. Գ.ծդ., 329. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիների հետ, Ս. Էմիհածիմ, Վաղարշապատ 1908, 51:

115 Մանրամասն տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը, 128-131:

116 ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, գլ. ԺԹ., 74. ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, 1998, թիւ 67-68, 62. Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., գլ. Ի., 247:

սին Պատմահօր նշումները համարել կենդանի շարադրանքի բովում ծնունդ չափազանցութիւն-չեղում, իսկ իբրեւ թէ հէնց 432ին արքայից արքայի կողմից պարզեւում «շնորհները» (ներումը եւ «հակառակաթոռ» կաթողիկոսական կարգավիճակը), գուցէ, կարելի է իրապէս ստացում համարել արդէն ամբաստանիչ Սուրմակի կաթողիկոսութեան անփառունակ աւարտից յետոյ (այսպիսով՝ թուագրելով դա 428ի շնորհագրկումից մի քանի ամիս անց՝ նոյն տարեմուտով կամ յաջորդ տարուայ սկզբով): Ինչպէս վերեւում նշեցինք, Ղազար Փարպեցու մօտ նկարագրուած են միայն 428ի դէպքերը, որից յետոյ պատմիչն անցնում է բարոյախօսական զեղումների եւ ներսէս Մեծի տեսիլի երկարաշունչ շարադրանքին՝ այդպէս էլ ուղիղ չնշելով կաթողիկոսական պաշտօնին Սահակի վերադարձի մասին¹¹⁷: Մեր վարկածին չեն հակասում նաեւ կաթողիկոսի Տիգրանեան ուղեւորութիւնների մասին ոչինչ չասող կորիւնի հաղորդած յարակից տուեալները, թէպէտ պարզ է, որ իր վարքագրական երկը նա շարադրել է արդէն իր երանելի ուսուցիչների՝ «լցեալ աւուրբ երկայն ժամանակաւ եւ վայելչացեալ աստուածաբեր պտղոցն քարութեամբ» վախճանից (439ի Սեպտեմբեր եւ 440ի Փետրուար) ոչ շատ անց, բայց՝ 440ակն թթ. երկրորդ կէսի՝ ըստ ամենայնի, բարւոք տարիներին ու, կարծես թէ, ուրախ է եղել՝ (նաեւ՝ ժանրի ոճին հարազատ¹¹⁸)՝ լրիւ մոռացութեան տալու ոչ վաղ անցեալի ինչ-ինչ անուրախ պատահումներ: Բոլոր դէպքերում հաւաստին այն է, որ ժամանակային մեծ կամ փոքր միջակայքից յետոյ Սահակ Պարթեւն իր կեանքի վերջին՝ շուրջ 10 տարիներն ապրել է կաթողիկոսական իր իրաւունքները վերականգնած, ընդ որում դրանց վերականգնման մասին վճիռը կայացուել էր Տիգրանում:

Արդ, ուսումնասիրողներն, իբրեւ կանոն, փորձել են նոյնացնել «Գահնամակ»ի նամակ-առաջաբանում եւ Մովսէս Խորենացու ներկայացրած այս երեք-չորս դրուագներից մէկում կամ երկուսում յիշատակուած իրողութիւնները, իսկ տարբերութիւնները

117 Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.Ժդ-Ժե., 25-37 (Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.-Բ., 2221-2234): Հմմտ. վերելում, ծմբ. 107:

118 «Վարբ Մաշտոցի» երկի ժամրային առանձնայատկութիւնների մասին տե՛ս T. ERIAN A., *Further observations on the genre of Koriwn's Life of Mashtots*, ի Միջագային գիտաժողով՝ մուխրուած Հայոց գրերի գիտի 1600ամեակին. Երեւան 12-17 Սեպտեմբերի, 2005, Զեկուցումների դրոյթներ, Երեւան 2005, 108-109:

րը վերագրել են Պատմահօր ունեցած տեղեկատվության ու դրա ընկալման թերիներին (Ն. Ադոնցն անգամ ենթադրել է, թէ վերը նշուած առաջին դրուագի շարադրանքի հիմքում բացառապէս ընկած են պատմիչի ձեռքի տակ եղած «Գահնամակ»ի տուեալները)¹¹⁹: Յատուկ չանդրադառնալով արտայայտուած կարծիքներին՝ կարելի է ուղղակի նշել, որ վերը կատարուած քննութիւնից իրականում երեւաց այլ պատկեր. ընդհանուր առմամբ, մենք տեսանք՝ մի կողմից՝ խորենացու հաղորդումներից իւրաքանչիւրի, միւս կողմից՝ «Գահնամակ»ի նամակ-առաջաբանի տուեալների ինքնուրոյնութեան ու հաւաստիութեան որոշակի աստիճանը: Այդ պատճառով թուում է, թէ թուլատրելի կը լինէր միայն այն վերապահումը, թէ Պատմահայրը, նկատելով «Գահնամակ»ի տուեալների հետ իր իմացած տեղեկութիւնների ինչ-ինչ զուգորդութիւններ, գուցէ, իրօք փորձել է որոշ դէպքերում համաձայնեցնել դրանք: Օր.՝ արդէն Ն. Ադոնցը նկատել է, որ այդպիսի տպաւորութիւն է առաջանում վաւեր Ե.ին Սահակ Պարթեւի ներկայացրած վերջին խնդրանքի բառերից՝ «զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշէր՝ վարեցան մինչեւ ցայժմ...», որոնք կարելի է զուգորդուած համարել «Գահնամակ»ի՝ «զուամակամն գնամակն, զոր Արտաշէրի ի դիւանին՝ տեսի» հատուածի հետ: Սակայն հէնց այս օրինակը լաւագոյնս ցուցանում է, որ Պատմահօր հնարաւոր միջամտութիւնն ամենեւին չի եղել այն աստիճանի, որպէսզի ուշադիր ընթերցողը Սահակի յղումը չկարողանայ վերագրել. հէնց առաջին Սասանեան արքային (իսկ մեր ժամանակների մասնագէտի հայեացքով, ի հարկէ՝ «Հայաստանի մեծ արքայ» տիտղոսով 252-272 թագաւորած Որմիգդ-Արտաշիւր-Արտաշէս Սասանեանին, որն էլ, թերեւս, անկախ գրականութեան մեջ կուտակուած ծաւալուն աւանդոյթից, հռոմէացի մի պատմագրողի կողմից կոչուած է նաեւ Արտաւագդ-Artabases¹²⁰): Իսկ այդ Ար-

119 АДОНИЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, 267-271.

120 IULIUS CAPITOLINUS, *Valerianus duo* (*Scriptores Historiae Augustae*, Edidit E. Hohl, T. I, Lipsiae, 1927), § 6-7 (ի դէպ, հմմտ. *Artabazdes – *Ohrmazd-Artasir): Շապուհ Ա.-ի Բաքար-ե Զարդուշտի եռալեզու վիմագրի յայտնաբերումից յետոյ Սասանեաններին ենթակայ Հայաստանում Որմիգդ-Արտաշիւրից բացի այլ տիրակալ ընդունելու անհաւանակամութեան մասին մանրամասն տե՛ս CHAUMONT M.-L., *Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, Paris 1969, 85-86:

տաշիրի օրօք հաստատուած կարգի մասին (ինչպէս նշել ենք, այն կրկնում էր առաջին Արշակունի թագաւոր Վաղարշակի հաստատած կարգը) ակնարկ կայ ոչ միայն «Գահնամակ»ում, այլեւ հէնց «Պատմութիւն Հայոց»ի՝ վերեւում բերուած դրուագում¹²¹: Հետեւաբար՝ անգամ վերը նշուած վերապահումը թոյլատրելի է, գուցէ, միայն այն չափով, որչափ որ Պատմահայրն Արտաշիր Բ-ին վերագրել է իրապէս անհաւաստի գործեր, այդ թւում՝ նախարարների գահակարգութեան խնդիրներին առնչուող. բայց կրկին չենք կարող մոռանալ, որ սխալի հիմքում ընկած էին Ե. դարի երկրորդ կէսի թիւր ժամանակագրական պատկերացումները, որոնց համակարգման խորենացիական ճիգերի արդիւնքում Արտաշիր Բ-ի իշխանութեան չորս տարիներն, ըստ էութեան, պատահակամանակին¹²² (Հմմտ. Սեբեոսի՝ ոչ պակաս խառնակ տարբերակը. «յերկրորդի ամի Արտաշրի արքային Պարսից թագաւորն ի վերայ Հայոց Արշակ եւ Վաղարշակ՝ ամս Ե: ...Ապա թագաւորէ Պարսից Վռամ՝ ամս ԺԱ: ...Յամի երկրորդի Վռամայ... թագաւորէ ի վերայ Հայոց Խոսրով ումն՝ հրամանաւ Պարսից արքային՝ ամս Գ»¹²³): Այսպիսով՝ մեր նշած թոյլատրելի վերապահումը եւս ոչ մի չափով հիմք չի տալիս՝ կասկածի տակ առնելու Տիգրանում Սահակ Պարթեւի՝ կարեւոր խնդիրներ՝ լուծած լինելու մասին¹²⁴, ո՛չ Վռամշապուհի մահուանից յետոյ, ո՛չ 428-432ին, եւ ո՛չ էլ, ինչպէս երեւում է «Գահնամակ»ի առաջաբանից՝ Արտաշէս թագաւորի վեցամեայ իշխանութեան (422/423-428) առաջին տարիներին, այսինքն՝ նաեւ մի չորրորդ կամ հինգերորդ դէպքում:

Ամփոփենք. այս նոր տարբերակով «Գահնամակ»ի նամակառաջաբանի ամբողջ բնագիրը դառնում է չափազանց պարզ, եւ վերանում է քերականական անհարթութիւնները շրջանցելու, ա-

121 ՊՀ, գլ. Բ.հէ., 215-216 (հմմտ. վերելում, ծմբ. 58):

122 ՊՀ, գլ. Գ.ծ.-ծա., 320-322:

123 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, գլ. Գ., 19:

124 Բայց, իհարկէ, ո՛չ Արտաշիր Բ-ի, այլ, ինչպէս ենթադրում են ուսումնասիրողները՝ կա՛մ Շապուհ Գ-ի, կա՛մ Վռամ Դ. Կրմանի, կա՛մ, անգամ՝ վերջինիս 399 թուականին յաջորդած Յակոբքոյ Ա-ի օրօք (տե՛ս վերելում, ծմբ. 86-88):

ռանձին բառեր անտեսելու¹²⁵ կամ լրացուցիչ վերականգնումներ կատարելու անհրաժեշտությունը (ինչպէս, օր.՝ Ն. Ադոնցի եւ Բ. Յարութիւնեանի մօտ է)¹²⁶։ Թէպէտ, թւում է, թէ կարելի է փորձել կատարել ընդամենը մէկը՝ «արքայից արքայի եւ բարերարի» բառերին յաջորդող «եւ»-ի փոխարէն նախօրինակում ենթադրելով՝ «եի», այսինքն՝ «հիմնգերորդի [ամի]»։ Դրանով կը յաղթահարուէր դեռեւս Գր. Խալաթեանցի նկատած քերականական ակնյայտ անհարթությունը¹²⁷, ու նաեւ պարզ կը դառնար Սահակ Պարթեւի նամակի ոչ միայն ամսաթիւը (Քաղոց ամսի 17), այլեւ ճշգրիտ տարեթիւը՝ Վռամ Գոռի թագաւորութեան հինգերորդ տարին (= 424՝ հաշուած 420ի Նաւասարդի 1ից¹²⁸, որն Օգոստոսին էր)։ Հետեւաբար՝ ճշգրիտ ամսաթիւը ստացւում է 424 թուականի Դեկտեմբերի 26ը¹²⁹։

Յաւելելի է նաեւ, որ ըստ Մ. Էմինի եւ Ղ. Ալիշանի՝ «գռամականն զնամա[կ]» բառերը կարելի է վերականգնել «զ[վ]ռամականն զնամա[կ]»¹³⁰։ Սակայն, ինչպէս՝ արդարացիօրէն նկատել են դեռեւս Գր. Խալաթեանցը եւ Ն. Ադոնցը, նման լրացման անհրաժեշտություն չի զգացւում, քանի որ «ռամ» պահլաւերէն «ժողովուրդ» (նաեւ՝ «հասարակ ժողովուրդ») է նշանակում (որից կան՝ «երամ» եւ «ռամիկ»), իսկ «նամակ/նամա»-ն իրանական լեզուներում էլ նոյնն է՝ իր նաեւ «գրուածք», «վաւերաթուղթ» նշա-

125 Հմմտ., օր.՝ Ստ. Մալխասեանցի Բարգմանութեան մէջ (ՄՈՎԱՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պատմութիւն, 338-339)։

126 Տե՛ս АДОНИЦ Н., Армения в эпоху Юстиниана, 270; ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., «Գահնամակի» բուսգրման հարցի շուրջը, 73։

127 ХАЛАТЯНЦ Г., Армянские Аршакиды, Ч. I, 297.

128 Սասանեանները մոր արքայի առաջին տարին հաշւում էին մախորդին փոխարինելու տարուայ Նաւասարդի 1ից (CHRISTENSEN A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen 1936, 166)։

129 424ի Նաւասարդի 1ը Օգոստոսի 12ին էր (428-431 քառամեակում այն Օգոստոսի 11ին էր. տե՛ս, օր.՝ ԲՐՈՒՏԵԱՆ Գ., Օրացոյց Հայոց, Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ, 1997, 130-131. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Ռ., Հայոց տօնացոյցը (4-18-րդ դարեր), Երեւան 1999, 16-17), ուստի՝ Քաղոցի 1ը՝ Դեկտեմբերի 10ին։ Հմմտ. ХАЛАТЯНЦ Г., Армянские Аршакиды, Ч. I, 296 ("17-го числа армянского месяца к'ах'оца, соответствовавшего декабрю месяцу - не показано, однако, какого года...")։

130 История Армении Моисея Хоренского, 1893, 296; ԱԼԵԳՍԱՆ Գ., Նամակներ, 355. ԱԼԻՇԱՆ Կ. Ղ., Այրարատ, 430։

նակութեամբ¹³¹: Այդպիսով՝ Սահակ Պարթեւի նամակում աղբիւ-
րագիտական առումով խիստ ուշագրաւ փաստերի թւում յիշա-
տակութիւն է պահպանուել նաեւ իրանական այն վաւերագրերի
մասին (Ռաւլական մամալ), որոնք ամփոփում էին Սասանեան
պետական աշխարհագրերի (այստեղ՝ բառացի թարգմանութեամբ՝
«Ժողովրդագրերի», իսկ նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ մարդահամար-
ների¹³²) արդիւնքները: Ի դէպ, Ն. Ադոնցը փորձում է վիճարկել
արդէն Գր. Խալաթեանցի կողմից կատարուած (որոշ շեղումով)
նման դիտարկումը եւ «ռամական» եզրոյթի տակ «հեծելագորա-
յիմ» («երամակայիմ») իմաստ տեսնել¹³³: Սակայն դա չի բխում
ենթատեքստի բովանդակութիւնից, եւ հակառակ հետազօտողի
անընդհատ պնդումների՝ «Զօրանամակ»ում նշուած է ոչ թէ Հա-
յոց միայն հեծելագորի քանակը, այլ ուղղակի՝ բոլոր մարտիկ ա-
րանց (թարգմանում է՝ «զօրական», «ռազմիկ») ընդ սմին՝ հայ
նախարարական «ազգերի» հեծելագօրը Դ. դարում չէր կարող 84
հազար՝ պարզապէս ասոելի թուաքանակ ունենալ (հմտ. փաս-
տաթղթի ամփոփման մէջ՝ «լիմի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազ-
գաւք՝ ԶԴ-ից հազարաց») ¹³⁴: Նշելի է, որ Հայոց ընդհանուր զօրքի
մէջ հեծեալների թուաքանակը ճիշտ կը լինէր հաշուարկել 1 - 4,

131 HÜBSCHMANN H., *Armenische Grammatik*, Bd. 1, Leipzig, 1895, 147, 201, 233; ԱՃԱ-
ՌԵԱՆ Հ., *Հայերէն արմատական բառարան*, հտ. Գ., Երեւան 1977, 425. Նոյն,
հտ. Դ., Երեւան 1979, 140: Հմմտ. ХАЛАТЯНЦ Г., *Армянские Аршакиды*, Ч. I, 295;
АДОНЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, 297:

132 Սրանց մասին գիտեր մահւ Մովսէս Խորենացին (ՊՀ, գլ. Գ. Ժա., 323. «Եւ զգիր
դիւանիմ յայլ փոխեալ մորա անուամբ՝ ... ոչ բառմալով գիմն: Իսկ եթէ յամիցէ
ի տէրութեանն ամա բազումս եւ արասցէ աշխարհագիր մոր, թողուիմ գայմ, որ
ի հնոյն փոխեցաւ, գի միայն մորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ՝ Արտաշիր ոչ
Ժամանեալ ի կարեութեմէ աւուրցն ա՛յլ առնել աշխարհագիր՝ յայմ որ յառաջ-
նոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել...»): Հմմտ. վերելում, Ժմթ. 82:

133 АДОНЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, 297: Հմմտ. ХАЛАТЯНЦ Г., *Армянские Ар-
шакиды*, Ч. I, 296 ("...в архиве царя... видел касающийся армян н.а.м.ական մամալ[կ] -
податный список крестьян...").

134 Հայ պատմիչների հաղորդած ինչ-իմչ տուեալների վրայ հիմնուած նոյն շտապո-
ղական դրոյթը տե՛ս մահւ Ն. Ադոնցի հետեւորդների մօտ. TOUMANOFF C., *Stu-
dies in Christian Caucasian History*, 234-238; ԿԱՏՈՒԱԼԵԱՆ Մ., *Այրուծի*, ի ՀՄՀ, հտ.
Ա., Երեւան 1974, 354-356:

1 - 5 յարաբերութեամբ, ինչպէս որ երեւում է տարբեր դարաշրջաններում արձանագրուած վկայութիւններից:

Բայց պատմական դիտանկիւնով ամենից կարեւորն, իհարկէ, այն է, որ «Գաւհնամակ»ի ժամանակի մասին նոր ընկալումը ցոյց է տալիս, թէ Հայոց վերջին Արշակունի թագաւորի առաջին տարիներին երկրի հասարակական եւ պետական կառոյցն ամրապնդելու ուղղութեամբ որքա՛ն ծանօթ ջանքեր էին գործադրում հայ պատասխանատու-նուիրեալները. ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս դա արել էին ու անելու էին դարեր շարունակ, անցեալում ու ապագայում, հայրենի հողի վրայ ու տիգրոններում՝ ի հեճուկս յարարթուն եւ ամեն ազգային-կենսականը կաթուածահարող հանրային յոռետեսութեան:

Դ.

Այսպիսով՝ մեզ հասած «Գաւհնամակ»ը կարող է ներկայացուել ստորեւ տրուած՝ նոր կէտադրմամբ եւ տողատմամբ գիտա-քննական բնագրով, որը կազմուած է մէկ գրչագրով պահպանուած մատենագրական միակորի (այն նշանակում ենք՝ A) նախօրինակի վերականգնման սկզբունքներով¹³⁵: Այդ բնագրից յետոյ ներկայացրել ենք նաեւ մեզ հասած միակ գրչագիր օրինակի՝ թիֆլիսեան մագաղաթեայ պահպանակ-պատառիկի զոյգ էջերի վերծանութիւնը (Հ. Ղ. Ալիշանի «Այրարատ»ում հրատարակուած, ինչպէս նաեւ Արշակ Բանուչեանի՝ Վենետիկում Միխիթարեան միաբանութեան Ս. Ղազարի վանքի թանգարանում պահուող բնօրինակից նորերս արուած լուսանկարներից¹³⁶): Նշենք, որ դրանց գիրը բոլորագրին անցման երկաթագրով է, որն առաւել տարածում ունէր Ժ.-ԺԲ. դարերում¹³⁷. Աշ. Աբրահամեանի մօտ հմմտ. «Անցման գրի հնագոյն նմուշներից մէկն է «Գաւհնամակ»ի գրութիւնը, որը հրատարակել է Ղ. Ալիշանը: Այստեղ

135 Օգտագործել եմք հետեւեալ փակագծերը. [...] – վերակազմում.]...[– աւելորդ տառեր. <...>՝ – կորսուած հատուած:

136 Առիթմ օգտագործում եմ՝ ջերմ երախտագիտութիւնս յայտնելու ներկայ աշխատանքում ինձ մեծապէս օգնած բազմաթիվ գործընկերներին:

137 Ա.ԲՐԱՀԱՄԵԱՆ Ա., Հայոց գիր եւ գրչութիւն, Երեւան 1973, 56-70:

տառանիչների մեծ մասը ուղղագիծ երկաթագրով է, բայց նրանց մէջ արդէն մուտք է գործել երեք ճիւղ ունեցող այբը, ուղիղ սիւնագիծ ընդունած յին, տառաշարքից սկսել է դուրս գալ «մ» տառի գլխիկը, «ղ»-ի պոչը տառաշարքից ներքեւ է կախուել եւ այլն ...»¹³⁸։ Բնագրերի բաժնում դրանից յետոյ տուել ենք նաեւ «Գահնամակ»ի սկզբնամասի նոր աշխարհաբար թարգմանութիւնը։

Այնուհետեւ ներկայացրել ենք մեզ հասած «Զօրանամակ»ի գիտա-քննական բնագիրը՝ նոր կէտադրմամբ։ Այն կազմելիս էապէս կիրառել ենք նոյն՝ մէկ գրչագրով պահպանուած մատենագրական միաւորի նախօրինակի վերականգնման սկզբունքները, թէպէտ համեմատել ենք ե՛ւ Յովհ. Շահխաթունեանցի տպագիր արտատպութիւնը (որը նշանակել ենք՝ T տառանիչով), ե՛ւ նրա՝ ամենայն հաւանականութեամբ, ՄՄ թիւ 1999 ձեռագրից (ներկայումս, փաստօրէն՝ պակասաւոր) կատարած ու պատուիրած երկու նմանահանութիւնները (ՄՄ հ^ր 382 թուակիր դիւանական միաւորինը նշանակել ենք՝ A տառանիչով, հ^ր 383 թուակիրինը՝ B), ե՛ւ Երզնկայի ձեռագրի (ՄՄ, թիւ 1379) պակասաւոր տարբերակի ընթերցումները (նշանակել ենք՝ E)¹³⁹։ Նկատենք, որ վերջինիս երկու գրիչների ձեռագրագրերն էլ արեւմտեան կամ կիլիկեան տիպի բոլորագիր են¹⁴⁰։ Ի դէպ, որոշ փաստեր յուշում են,

138 Նոյն, 70։ Մեզ հասած «Գահնամակ»ի պատառիկի բնագրի ձեռագրերին ամենից մօտ օրինակները տե՛ս ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ., *Քարտէզ հայ հմագրութեան*, Ի Շողակաթ, գիրք Ա., Ս. Էջմիածին, Վաղարշապատ 1913, տախտ. ԺԵ. (պատկ. 48), տախտ. ԻԲ. (պատկ. 36), տախտ. ԼԵ. (պատկ. 62), տախտ. ԼԹ. (պատկ. 64), տախտ. ԿԵ. (պատկ. 112). ՍԹՈՈՒՆ Մ., ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ Տ., ԼԵՄԱՆՆ Լ., *Հայկական հնագրութեան պրոմ.*, Անգլերէնից թարգմանեցին Գ. Մուրադեան, Ա. Թովչեան, Ս. Գրութեան պրոմ., Անգլերէնից թարգմանեցին Գ. Մուրադեան, Ա. Թովչեան, Ս. Գրութեան պրոմ., Վաղարշապատ 2006, թիւ 10 (138-139), թիւ 30 (178-179), թիւ 39 (196-197), թիւ 40 (198-199), թիւ 41 (200-201), թիւ 46 (210-211)։ Ի դէպ, այստեղ թուարկուած գրչագրերի մեծ մասը ԺԲ. դարի ընդօրինակութիւններ են։

139 Օգտագործուած փակագծերն են. [...] – վերականգնում.]...[– աւելորդ տառեր. (...) – արարական թուանշանով ծանոթագրում։

140 ԱՐԱՆՆԱՄԱՆ Ա., *Հայոց գիր եւ գրչութիւն*, 71-74։ «Զօրանամակ»ն ընդօրինակած առաջին՝ Թորոս գրչի գեղեցիկ ձեռագրերին ամենից մօտ օրինակները տե՛ս ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ., *Քարտէզ հայ հմագրութեան*, տախտ. ՄԴ. (պատկ. 84, 1266 թ.), տախտ. ՄԵ. (պատկ. 87, 1267 թ.), տախտ. ՄԹ. (պատկ. 88, 1268 թ.), տախտ. ԿԹ. (պատկ. 102, 1288 թ.), տախտ. ՀԲ. (պատկ. 105, 1292 թ.), տախտ. ՀԸ.

որ Յովհ. Շահխաթունեանցն, ըստ երեւոյթին, ինչ-որ պահի ծանօթացել է նաեւ Երզնկայի գրչագրին (ՄՄ 1379. E): Այլ կերպ դժուար է բացատրել նրա տպագրած բնագրի ընթերցումների համընկնումը «Ջօրամամակ»ի «Հարաւայիմ դռան» երկու խնդրառու անունների դէպքում, տարբերուելով տպարան ուղարկուած զոյգ նմանահանութիւններից (AB), որոնցից մէկն, ամենայն հաւանականութեամբ, արուած էր հէնց իր ձեռքով. այդ անուններն են՝ ԺԳ. Եր[ու]անդունի (AB - Երանդունի, ET - Երանթունի) եւ ԺԴ. Համաստունեան (= ET. AB - Համատունեան)¹⁴¹:

ԱԼԵԿՍԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(պատկ. 128, 1328 ք.), տախտ. ԶԴ. (պատկ. 132, 1334 ք.). ՍԹՈՈՒՆ Մ., ԳՈՒ-ՅՈՒՄՃԵԱՆ Տ., ԼԵՄԱՆՆ Հ., Հայկական հնագրութեան ալբոմ, քիւ 71 (260-261), քիւ 72 (262-263), քիւ 77 (272-273), քիւ 80 (278-279): Սրանք բոլորը ԺԳ. դարի գրչագրեր են, ընդ որում վերջին երկուսն ընդօրինակուած են Երզնկայում:

141 Մանրամասն տե՛ս ստորեւ, «Ջօրամամակ»ի ռմագրի ծմք. 55, 56:

[ԳԱՀՆԱՄԱԿ ԱԶԱՏԱՅ ԵՒ ՏԱՆՈՒՏԵՐԱՆՑ ՀԱՅՈՑ]¹

[Ա]հա կայ² խնդիր արարեալ ի դըրան արքունի յԱրտա-
չէսի³ Թագաւորի՝ զոր⁴ ի Տիսպոնն, խաւսեցեալ՝ եթե⁶ ես զու-
մականն⁵ զնամա(կն)⁶, զոր Արտաշրի ի դիւանին՝ տեսի:

Ի Գաղոց ամսոյ ի⁷ Ժէ-ի⁸, Վռամայ արքայից արքայի եւ բարերարի Ե-ի⁹ գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս, եթե¹⁰ որպէ՛ս Ձեր բարերարութիւնդ¹¹ հրաման տացէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց՝ որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին՝ եւս¹² նոյնպէս եւ ի Ձերում դիւանի շահհամա՛րդին¹³ առնել։

- 1 A չի՞ *Գահնամակ...Հայոց* (վերականգնում՝ ըստ առաջարկման մշուած անունա-
ման). այլ անունները (ըստ Ուխտամեսի՝ *Գահնամակ նախարարացն Հայոց*, ըստ
Օրբելեանի՝ *Գահնամակ իշխանացն Հայոց*), բերելու, ուշ գրական ծագում ունեն:
- 2 A *Հակայ* փի [Ա]հա կայ (վերականգնում. Մ. Էմինը եւ Ղ. Ալիշանը վերականգ-
նելի են համարել) [Սա]հակայ, ն. Ադոնցը՝ [իմ Սա]հակայ):
- 3 Ղ. Ալիշանի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *Վարտատչսի*:
4 Գուցէ, վերականգնելի է (ըստ Բ. Յարութիւնեանի)՝ որ փի զոր (յզ[որ]):
- 5 Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ վերականգնելի է *զ[վ]ռամականն* փի *զռամականն*:
- 6 Բառի վերջին տառերը (ըստ չափի՝ 2) կորել են պատառիկ-պահպանակը նոր ձե-
ռագրում կարելիս փոքրած 5 անցքերից 2րդի մէջ, թէպէտ վերելի երկու չնչին
կետեր լուսանկարներում նշարուում են (= <կ>, իզաֆետային <կի>-ն քիչ հաւա-
նական է). Մ. Էմինը վերականգնել է *նամականի* (ԱխվերդեԱ.Ն Գ., *Նամակներ*,
355), Ղ. Ալիշանը՝ լոկ <կ>, ն. Ադոնցը բաց է թողել:
- 7 ն. Ադոնցի մօտ այս *ի*-ն բացակայում է՝ թերեւս, տպագրական վրիպակով:
- 8 Տողասկզբի այս *ի*-ին գոնէ Ղ. Ալիշանի լուսատիպ մկարում (որի որոշ տառեր
ուետուշուել են, բայց՝ խնամքով) յստակ ընթերցուող խոշոր գլխատառով է (գրչի
թողած վերջակէտից յետոյ՝ Ժէ: / ի), եւ հասկանալի չէ, թէ երեւ հրատարա-
կիչներն էլ նրա փոխարէն ինչու են վերծանել՝ *Ե*:
- 9 A *եւ բարերարի եւ* փի *եւ բարերարի Ե-ի* (վերականգնում. իմա՝ «*Ե-երորդի*
[ամի]».) հմմտ. երկաթագիր Ի-ի. ըստ ն. Ադոնցի եւ Բ. Յարութիւնեանի՝ վերա-
կանգնելի է՝ *եւ բարերարի եւ* [*Հզաւրի*):
- 10 Հրատարակիչները վերծանել են՝ *թէ* փի *եթե*, իսկ 2 տող վեր՝ *եթէ*, բայց լու-
սանկարներում երկու դէպքում էլ *եթե*-ն է յստակ ընթերցուում (այլ վաղ գրչա-
գրերում եւս այս շաղկապի երկրորդ *ե*-ն է աւելի յաճախ):
- 11 Գրիչը վրիպել է պատուոյ նշանը, բայց հրատարակիչները վերականգնում են *ւ*-ը:
12 Այս *եւս* բառը, թերեւս, պատահամբ վրիպուել է ն. Ադոնցի բնագրում:
- 13 Բ տառի ստորին մասը կորել է պատառիկ-պահպանակը կարելիս փոքրած 5
անցքերից 4րդի մէջ (վերելի մասը լուսանկարներում նշարուում է). վերականգ-

Որ յայսմ հետէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր, նոյնպէս Ներսէ՛հ՝ հրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես՝ Վա՛հակ¹⁴ Հայոց կաթողիկոս, կնքեցաք զԳահնեմակին¹⁵ եւ եղաք մատանի զարքայից արքայի եւ զմերս:

Եւ է այսպէ՛ս արդար եւ ճշմարիտ¹⁶.

Առաջին իշխանն¹⁷ Հայոց եւ Մախդազն¹⁸,

Ա.¹⁹ Սիւնեաց տէր,

Բ. Ասպետն,

Գ. Արծրունեաց տէր,

Դ. Մամիկոնէից տէր²⁰,

Ե. Շահապն Ծոփաց տէր²¹,

նուրը կատարել են բոլոր հրատարակիչները. ըստ Գ. Խալաթեանցի՝ վերականգնելի է շահահամարն (Մաս I, 295):

14 <Մա>հակ անուան սկզբնատառերը մնացել են պատառիկ-պահպանակը կարելիս փորձած վերջին անգքի մէջ (վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները):

15 Ըստ Ն. Ադունցի՝ ընկալելի է զԳահնեմակն (էջ 270, ծմբ. I). եզրոյթի այս ձևը՝ Գահ-նեմակի, թերեւս, կարող է դիտուել՝ իբրեւ իրանական իգաֆետային կառուցուածքի նշան (ըստ այդմ՝ «Գահ[եր]-ի նամակ – վաւերագիր»):

16 Ն. Ադունցի մօտ տպագրական վրիպակով է՝ ճշմարիտ:

17 Ն. Ադունցի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ իշխան:

18 Մատենագիրների մօտ այս գործակալութեան անուանումը Մաղխազ տարբերակով է («Ջօրանմակ»ի՝ Արեւմտեան դռուն... Զ. Խորխոռունի - Ռ [(1000) մարտիկ արք.]):

19 Գուցէ, այս Ա եւ յաջորդող թուահամարները կարելի է նաեւ հետագայ արտագրողի յաւելում համարել, կամ էլ՝ շարունակող նախորդ՝ մաղխազ-իշխան-ի թուահամարին (ըստ ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ Գ., Մաս I, 294, Մաս II, 114):

20 Ըստ Ն. Ադունցի՝ վերականգնելի է Դ. [Մաղխազունի, Ե.] Մամիկոնէից տէր փխ Դ. Մամիկոնէից տէր (հմմտ. ՈՒԽՏԱՆԷՍ, գլ. Ա.ի.է., տե՛ս հետազօտութեան րաժմի ծմբ. 25-27):

21 Թերեւս, կարելի է վերականգնելի համարել՝ Ե. Շահապն, [Զ.] Ծոփաց տէր փխ Ե. Շահապն Ծոփաց տէր (տե՛ս Ազաթանգեղոսի իշխանացուցակում՝ եաւթերորդ՝ իշխանն, Ծոփաց աշխարհին... Հորեքտասաներորդ՝ իշխանն շահապ [ձ. շահապն] Զարաւանդ եւ Հեր գաւառի). բոլոր դեպքերում, հակառակ Ն. Ադունցի (263), Կ. Թումանյանի (252) եւ Բ. Յարութիւնեանի (69) դրոյթի՝ «Գահնամակ»ի Ծոփաց = [Մեծն] Ծոփաց, ինչպէս որ եղել է յունարէն թարգմանութեամբ պահպանուած «Գրիգորի վարք»ում. եօթերորդ՝ իշխանը Մեծ Ծոփքի, որ Միջագետքի մօտ է գտնուում (GARITTE G., 1946, 73; Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, 1977, 178):

Զ. Մոկաց տէր,
 Է. Ռշտունեաց տէր,
 Ը. Վահունեաց տէր,
 Թ. Կասպէից²² տէր,
 Ժ. Անձաւացեաց տէր,
 ԺԱ. Ապահունեաց տէր,
 ԺԲ. Կամսարականն,
 ԺԳ. Այդ Ապահունի²³,
 ԺԴ. Վանանդացին,
 ԺԵ. Ամատունի²⁴ տէր,
 ԺԶ. Գողթան տէր,
 ԺԷ. Գնունեաց տէր,
 ԺԸ. Այդ Անձաւացի,
 ԺԹ. Տայոց,
 Ի. Բասենոյ դատաւորն²⁵,
 ԻԱ. Գնթունեաց տէր,
 ԻԲ. Վարձաւունին,
 ԻԳ. Գարդմանայ²⁶ տէր,
 ԻԴ.²⁷ Սահ[ա]ռունին²⁸,

22 Թերեւս, կարելի է վերականգնելի համարել՝ Կադմէից փխ Կասպէից (տե՛ս ՅԱԿՈՒՐԵԱՆ Ա., 2009, 291):

23 Պատառիկում երկրորդ բառը միացուած է առաջինին եւ փոքրատառով է՝ Այդապահունի. մոյմն է մասն միւս երեք դէպքերում՝ ԺԸ. Այդանձաւացի, ԼԶ. Այդաբեղեանն, ԼԷ. Այդդիմաքսեանն:

24 «Զօրամամակ»ում, Թերեւս, գրչական վրիպակով՝ Արեւելեան դուռն... Բ. Ամատունի. մեր գորաբանակի թուանշանը եւս, գուցէ, կարելի է համարել երկաթագիր կոնի. մեր գորաբանակի թուանշանը եւս, գուցէ, կարելի է համարել երկաթագիր շատ անց՝ 440 եւ 450-451 թուականներին Վահան Ամատունին Հայոց առաջին պաշտօնեան էր՝ հազարապետը (Կորիւնի ԻԶ. գլխում. «Ի գինուորական կողմանն առաջնումն՝ Վահան անուն յազգէն Ամատունեաց, որ էր հազարապետ Հայոց Մեծաց»):

25 Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ Ի. Բասենոյ, [ԻԱ.] Դատաւորն փխ Ի. Բասենոյ դատաւորն (A):

26 Ղ. Ալիշանի հրատարակութեան մէջ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ Գարդմանայ:

ԻԶ. Գաբեղենից²⁹ տէր,
 ԻԷ. Աբեղենից տէր,
 ԻԸ. Սիւնեաց երկրորդն,
 ԻԹ. Արծրունեաց երկրորդն,
 Լ. Արծրունեաց երրորդն,
 ԼԱ. Մամիկոնէից երկրորդն,
 ԼԲ. Ռոփսեանն,
 ԼԳ. Աշոցեանն³⁰,
 ԼԴ. Դիմաքսեանն,
 ԼԵ. Բուխա Դիմաքսեանն³¹,
 ԼԶ. Այդ Աբեղեանն,
 ԼԷ. Այդ Դիմաքսեանն,
 ԼԸ. Պալունին,
 ԼԹ. Առաւելեանն,
 Խ. Աշահմարեանն³²,
 ԽԱ. Համբուսեանն³³,

- 27 Գուցե, կարելի է վերականգնելի համարել՝ ԻԳ. Գարդմանայ տէր, [ԻԴ. Մաւղէից (կամ՝ Ուտէացի) տէր.] ԻԵ. փխ ԻԳ. Գարդմանայ տէր, ԻԵ. (ըստ «Զօրամամակ»-ի եւ Խորենացու, որոնք Գարդմանայ, Մաւղէից եւ Ուտէացի իշխաններին յիշում են իրար կողքի. հմմտ. տէր... տէր. ըստ Բ. Յարութիւնեանի՝ «Գահմամակ»ի մեզ հասած բնագրում Մաւղէից իշխանութեան քացակայութիւնը բաւարար է՝ մտածելու, թէ այն վերացուել էր մինչեւ Դ. դարի կեսերը, որից յետոյ Փաւստոս Բուզանդը մշտում է Մուշէղ Մամիկոնեանի կողմից՝ արդէն Արձախ / Արցախ կոչուած ապստամբած մարզի հպատակեցումը):
- 28 A Սահունին փխ Սահ[ա]ունին (գրչի կողմից, գուցե, իրօք պատահաբար բաց թողած ա-ի վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները, այն էլ՝ առանց մշտմի):
- 29 Այս եւ յաջորդ անունը, գուցե, կարելի է վերականգնելի համարել՝ Գաբեղենից եւ Աբեղենից, ինչպէս մատենագիրների մօտ է (հմմտ. ԼԶ. Այդ Աբեղեանն):
- 30 A Գաշոցեանն (վերականգնումը՝ բոլոր հրատարակիչների. հմմտ. ԼԳ. Եր[Աշոցեանն]):
- 31 Պատառիկում երկրորդ րառը միացուած է առաջինին եւ փոքրատառով է՝ Բուխադիմաքսեանն:
- 32 Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Աշահմարեան = «Զօրամամակ»ի՝ Աշխադարեան (Հիւսիսային դուռն... ԻԱ. ... - Ճ. [(100) մարտիկ արք]). տե՛ս էջ 257 (հմմտ. Հ - Խ եւ ուշ երկաթագիր Մ - Տ > Դ):

ՄԵ. Հաւնունին,
 ՄԶ. Բժնունին,
 ՄԷ. Քաջբերունին,
 ՄԸ. Մեհնունին,
 ՄԹ. Նախճերին,
 Կ. Քաղաքապետն արքունի,
 ԿԱ. Որսապետն արքունի³⁸,
 ԿԲ. Արտաշեսեանն³⁹,
 ԿԳ. Վանանդացին երկրորդ⁴⁰,
 ԿԴ. Յունն,
 ԿԵ. Վիժանուն⁴¹,
 ԿԶ. Աբաժուն⁴²,

37 A Մամբերացին փխ Տամբերացին (վերականգնում՝ ըստ Ղ. Ալիշանի եւ Ն. Ադունցի. հմմտ. ուղղագրի՝ երկաթագիր Տ - Մ. «Զօրամամակ»ում՝ Արեւելեան դուռն... Ե. Տամբարացի [*< Տամբերացի*] - Ճ [(100) մարտիկ արք.]):

38 Ըստ Ն. Ադունցի՝ Որսապետն արքունի = Խորեմացու՝ Վարաժնունի (262). Յիշտ է, Պատմահայրը արքունի որսապետ-գործակալների տոհմի անուամադիր Վարժ/Վարաժ-ին սերուած է համարել Գեղամեան Գառնիկից, այսինքն՝ կապել է Այրարատի հիւսիս-արեւելեան Վարաժնունիք գաւառի հետ (Մարմարիկի աւազան եւ Աղստեի վերմահովիտ), այնինչ «Զօրամամակ»ում այդ անունով տոհմ չկայ «Արեւելեան» կամ «Հիւսիսային դռան» պաշտպանների շարքում (սպասելի՝ համապատասխանաբար՝ Մազազացի կամ Նիգի Գնթունի տոհմերի կողքին), այլ միայն՝ «Արեւմտեան դռան» պաշտպանների (ուրեմն՝ հետագայի Տուրքերեանի նոյնանուն գաւառում). ԺԶ. Վարաժնունի - Թ [(300) մարտիկ արք.]. Իսկ «Արեւելեան դռան» ԺԵ. Վիժանունի տոհմանունը (դրուած՝ Գազրիկանից յետոյ), որը «Գահմամակ»ում Որսապետից չորս տող մերձեւ է, կարող է կապուել միայն յետագայի Վասպուրական աշխարհի հարաւ-արեւելեան Վարաժնունիք գաւառի եւ նրա Վարաժնունի տոհմի հետ (լաւ յայտնի՝ Է. դարի «Աշխարհացոյց»ին եւ Թովմա Արծրունուն):

39 Նախորդ հրատարակիչների մօտ շտապողաբար վերծանուած է՝ Արտաշեսեանն:

40 Երկրորդ⁴⁰ բառի վերջին տառերը մնացել են պատահիկ-պահպանակը կարելիս փորուած մախավերջին անցքի մէջ (վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները):

41 Ըստ Ն. Ադունցի՝ վերականգնելի է՝ Վիժանունի [նի] (250). «Զօրամամակ»ում՝ Արեւելեան դուռն... ԺԵ. Վիժանունի - Մ [(50) մարտիկ արք.]:

ԿԷ. Շիրակա Դիմաքսեանն⁴³,

ԿԸ. Գազրիկանն,

ԿԹ. Մարացեան տէր,

Հ. Վազրասպունին⁴⁴,

[...] ⁴⁵:

42 Տոհմամուամ վերջին Խ տառը մի՛ ըստ ամենայնի, ուշ գրիչ փորձել է վերածել Ե-ի, եւ Ղ. Ալիշանը վերծանել է Աբաժոյ, բայց միւսները՝ Աբաժու («Զօրամամակ»ում՝ Արեւելեան դուռն... ԺԸ. Աբաժեցի - Մ [(50) մարտիկ արբ]):

43 Ն. Ադոնցի մօտ, հաւամարար, տպագրական վրիպակով՝ Դիմաքսեան. պատառիկի բնագրում այս բառը միացուած է մախորդին եւ փոքրատառով է՝ Շիրակադիմաքսեանն:

44 Ն. Ադոնցի մօտ, հաւամարար, տպագրական վրիպակով՝ Վազրասպունին. ըստ գիտնականի՝ Վազրասպունի = «Զօրամամակ»ի՝ Սազրասունի (Հարաւային դուռն... ԺԶ. ... - Ճ [(100) մարտիկ արբ]). 264 (հմմտ. ուղղագիծ երկաթագիր Վ- Ս):

45 Այս վերջից կորստի հատուածում, գուցէ, կարող են վերականգնելի՝ համարունը «Զօրամամակ»ի հետեւեալ 19 համեմատաբար փոքր մախարարական տռիմերը, որոնցից մի բանիսի անուցները (դեռ՝ ըստ Ն. Ադոնցի իրաւացի դիտարկման) գրչական աղաւաղումներով են.

Արեւելեան դուռն... Գ. Աւաժացի [գուցէ, վերականգնելի՝ Արաժացի՝ ըստ Այրարատի Արաժոյ կողմն գաւառի] - Մ [(200) մարտիկ արբ],

Զ. Մազազացի - Ճ [(100) մարտիկ արբ],

Թ. Վառնունի [գուցէ, համեմատելի՝ Առնայ՝ գաւառ յետագայի Պարսկահայքում] - Մ [(50) մարտիկ արբ],

Ժ. Բաքան [հմմտ. Բազան՝ գաւառ յետագայի Վասպուրականի հարաւ-արեւելքում] - Մ [(50) մարտիկ արբ],

ԺԱ. Կճրունին [հմմտ. Կրճունիք՝ գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Մ [(50) մարտիկ արբ],

ԺԲ. Գուկանն [հմմտ. Գուկանք՝ գաւառ Վասպուրականի արեւելքում. չշփոթել Գուկանց բերդի հետ՝ վանայ լի ափիւմ] - Մ [(50) մարտիկ արբ],

ԺԳ. Պատսպարունին [հմմտ. Պարսպատունիք՝ գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Մ [(50) մարտիկ արբ],

ԺԶ. Զանդադան [գուցէ, համեմատելի՝ Աղանդ-ռոտ՝ գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Մ [(50) մարտիկ արբ],

ԺԹ. Ասճչեան [ըստ Ն. Ադոնցի՝ Ժուարչեան՝ Վասպուրականի հիւսիս-արեւելքում, 321] - Մ [(50) մարտիկ արբ],

Է. Յողկեպան [գուցէ, համեմատելի՝ Զորք-Կապան՝ Սիւնիքում. ՅԱԿՈՒԲԱՆ Ա., 2009, 282-283. ըստ Կ. Թումանովի՝ Յողկեպան = «Գահնամակ»-ի՝ ԿԴ. Յուլն (էջ 231, ծմբ. 283, հարցականով)] - Մ [(50) մարտիկ արբ],

Ը. Գրգճունի [գուցե, համեմատելի՝ *Գորոզու*՝ յետագայի Արցախի հարաւում, ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., 2009, 281-282] - **Ծ** [(50) *մարտիկ արք*],

Ժէ. Սողացի [հմմտ. *Սոթք*՝ գաւառ Սիւնիքի հիւսիս-արեւելքում] - **Ծ** [(50) *մարտիկ արք*],

Ի. Կինան [գուցե, համեմատելի՝ *Կէնուազ*՝ ուշ միջնադարեան հարաւային Սիւնիքում, տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., 2009, 282-283] - **Ծ** [(50) *մարտիկ արք*] (վերջին չորսը կարող էին «Գահնամակ»ում նաեւ չլինել՝ մեզ հասած բնագրում երկիցս յիշուած *Սիւնեաց* տոհմանունում տակ ճկատի առնուած լինելու պատճառով),

Արեւմտեան դուռն... **Ժէ. Այծենական** - **Ճ** [(100) *մարտիկ արք*],

ԺԹ. Վարժնունեան - **Ճ** [(100) *մարտիկ արք*],

Հարաւային դուռն... **Թ. Տրպատունի** - **Ճ** [(100) *մարտիկ արք*],

ԺԴ. Համաստունեան - **Ճ** [(100) *մարտիկ արք*],

Ժէ. Աբրահամեան - **Ճ** [(100) *մարտիկ արք*],

ԻԱ. Բողունի [բնագրում՝ *Բողունի*] - **Ճ** [(100) *մարտիկ արք*] (քուրի համար հմմտ. ԱԴՈՆՑ Ն., 256, ուր նաեւ մի քանի վրիպումներ կան):

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԻՒՆ

(նշուած են միայն գրչի կէտադրական նշանները եւ գլխատառերը. մերն են փակագծերը եւ բառաբաժանումը, որ բնագրում խառն է. տողահամարները տուել ենք ըստ չորս սիւնակների. լրիւ չընթերցողոց տառերը ստուերել ենք)

հա կայ խնդիր արարեալ ի դ-
րան արքունի յարտաշէ-
սի թագաւորի զոր ի տիս-
պոնն խաւսեցեալ եթե

5 ես զուամականն զնամա-
«կն» զոր արտաշի ի դիւա-
նին տեսի ի քաղոց ամսոյ ի Ժէ՝
ի վաւաւ արքայից արքա-
յի եւ բարերարի եւ գիր ա-

10 րարի ես Սահակ կաթող-
իկոս եթե որպէս ձեր բա-
րերարութիւնդ հրաման
տացէ հայոց ազատաց եւ
տանուտէրանց որպէս

15 յառաջ առ հայոց ազգին
եւս նոյնպէս եւ ի ձեր-
ում դիւանի շահհամա-
«ր»ին առնել որ յայսմ
հետէ հայոց ազատաց եւ

20 տանուտէրանց գահ ի
յայտ լինէր. նոյնպէս
ներսեհ հրամանաւ ար-
քայից արքայի եւ ես
«Սա»հակ հայոց կաթողի-

25 կոս կնքեցաք զգահնա-
ի Բասենոյ դատաւորն:

մակին. եւ եղաք մատա-
նի զարքայից արքայի եւ
զմերս. եւ է յայպէս ար-
դար եւ ճշմարիտ:

5 Առաջին իշխանն Հայոց
եւ մախդազն:

Ա Սիւնեաց տէր:

Բ Ասպետն:

Գ Արծրունեաց տէր:

10 Դ Մամիկոնէից տէր:

Ե Շահապն ծովաց տէր:

Ձ Մոկաց տէր:

Է Ռշտունեաց տէր:

Ը Վահունեաց տէր:

15 Թ Կասպէից տէր:

Ժ Անձաւացեաց տէր:

ԺԱ Ապահունեաց տէր:

ԺԲ Կամսարականն:

ԺԳ Այլ ապահունի:

20 ԺԴ Վանանդացին:

ԺԵ Ամատունի տէր:

ԺԶ Գողթան տէր:

ԺԷ Գնունեաց տէր

ԺԸ Այլ անձաւացի:

25 ԺԹ Տայոց

ԻԱ Գնթունեաց տէր:

- ԻԲ Վարձաւուներն:
 ԻԳ Գարդմանայ տէր:
 5 ԻԵ Սահուուներն:
 ԻԶ Գաբեղէնից տէր:
 ԻԷ Աբեղէնից տէր:
 ԻԸ Սիւնեաց երկրորդն:
 ԻԹ Արծրունեաց երկրորդն:
 10 Լ Արծրունեաց երրորդն:
 ԼԱ Մամիկոնէից երկրորդն:
 ԼԲ Ռոփսեանն:
 ԼԳ Գաշոցեանն:
 ԼԴ Դիմաքսեանն:
 15 ԼԵ Բուխա դիմաքսեանն:
 ԼԶ Այլ աբեղեանն:
 ԼԷ Այլ դիմաքսեանն:
 ԼԸ Պալունին:
 ԼԹ Առաւելեանն:
 20 Խ Աչահմարեանն:
 ԽԱ Համբուժեանն:
 ԽԲ Վարասպակեանն:
 ԽԳ Զիւնականն:
 ԽԴ Ակէացին:
 25 ԽԵ Զարեհաւանեանն:
 ԽԶ Ընծայեցին:
 ԽԷ Մանդակունին:
 ԽԸ Սղկունին:
 ԽԹ Տայգրեանն
 5 Մ Երմանթունին:
 ՄԱ Սպանդունին:
 ՄԲ Առաւելեանն:
 ՄԳ Տրունին:
 ՄԴ Մամբերացին:
 10 ՄԵ Հաւնունին:
 ՄԶ Բժնունին:
 ՄԷ Քաջբերունին:
 ՄԸ Մեհնունին:
 ՄԹ Նախճերին:
 15 Կ Քաղաքապետն արքունի
 ԿԱ Որսապետն արքունի
 ԿԲ Արտաշեսեանն:
 ԿԳ Վանանդացին երկրորդն¹
 ԿԴ Յունին:
 20 ԿԵ Վիժանու:
 ԿԶ Աբաժու:
 ԿԷ Շիրակա դիմաքսեանն
 ԿԸ Գազրիկանն:
 ԿԹ Մարացեան տէր
 25 Հ Վազրասպունին¹

1. Բացի գլխատուերից միշտ երկաթա-
 գրով են Զ, Է, Թ, Լ, Խ, Կ, Հ, Զ, Մ, Ն,
 Շ, Պ, Ռ, Ի, Փ, Ք տառերը. երկձեւ է
 Ա-ձ՝ եռաստեղմ (բոլորագրով) եւ երկ-
 ստեղմ (ուշ երկաթագրով). Զ-ձ չի համ-
 դիպում. միւսները բոլորագրով են:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

(մասնակի. Սահակ Պարթեևի նամակ-առաջաբանը՝ լրիւ¹)

Ահաւասիկ Արտաշէս, Թագաւորի կողմից արքունի դռանը, որ Տիգրոնում է, հարցում է արուել, [որում] խօսուած [է այն մասին], թէ արդեօ՞ք ես այն Ռամական-նամակը, որ [կար] Արտաշիրի դիւանում, գտել եմ [գտայ, տեսայ]:

Քաղոց ամսի տասնեօթին՝ Վռամ արքայից արքայի եւ բարերարի հինգերորդ [տարուայ], նամակ գրեցի ես՝ Սահակ կաթողիկոսս [այն մասին], թէ Ձերդ բարերարութիւնը ինչպէ՛ս հրաման տայ՝ Հայոց ազատներին եւ տանուտէրերին Ձեր դիւանի շահհամարում [աշխարհագրում] այժմ եւս նոյն կերպ դասակարգել, ինչպէս որ նախկինում [էր] Հայոց ազգի մօտ:

Նոյնպէս՝ որպէսզի այսուհետեւ Հայոց ազատների եւ տանուտէրերի գահ[ակարգ]ը յայտնի [պարզ] լինէր, արքայից արքայի հրամանով՝ Ներսէսը եւ ես՝ Սահակ Հայոց կաթողիկոսս, կնքեցինք այս Գահնամակը [Գահնեմակին] եւ դրեցինք [վրան] արքայից արքայի մատանդրոյմը եւ մերը:

Եւ այսպէ՛ս է արդարը եւ ճշմարիտը.

Նախ եւ առաջ՝ Հայոց իշխանը եւ Մաղխազը, [ապա՝]²

Առաջին՝ Սիւնեացի³ տէրը ,

Երկրորդ՝ Ասպետը ,

Երրորդ՝ ...

...

Եօթանասուներորդ՝ Վազրասպունին,

[...]:

1 Քառակուսի փակագծերի մէջ տուել եմք ինչպէ՛ս լրացումներ՝ «այսօրուայ հայերէնով սահում շարադրամբ ստամալու մպատակով», այնպէ՛ս էլ քացատրական մշումներ՝ մախորդող բառի կամ բառերի համար (հմմտ. ՌԻՏԱՆԵՍ ԵՊԻՍ-ԿՈՊՈՍ, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Վ. Առաքելեանի, Խմբագիր՝ Ա. Յակոբեան, Երեւան 2006, 17-18): Ընդ ահիմ՝ քմագիրը (որի շարադասութիւնը եւս հմարաւորինս տուել եմք այսօրուայ հայերէնի կամումներին համապատասխան՝ պահելով գրաբար խօսքի շեշտերը) կարելի է ըմբերցել՝ մաեւ դրանց մի մասը քաց թողնելով:

2 Այս տողի միտքը, գուցէ, կարելի է ըմկալել մաեւ այլ տարբերակով՝ Հայոց իշխաններէց առաջինը՝ նաեւ [Հայոց] մաղխազն [է]:

3 Իմա՝ Սիւնեաց իշխանը:

4 Իմա՝ [Թագադիր] ասպետ [իշխան]ը:

[ԶԱԻՐԱՆԱՄԱԿ]¹Արեւմտեան դուռն է².

- Ա.³ Անգեղտուն⁴ - ՎՆ [(3400) մարտիկ արք⁵],
 Բ. Բղեչին Աղձնեաց - Տ [(4000) մարտիկ արք],
 Գ. Բզնունական⁶ - Վ [(3000) մարտիկ արք],
 Դ. Մանաւազեան - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Ե. Բազարատունի⁷ - ՌՇ⁸ [(1500) մարտիկ արք],
 Զ. Խոռխոռունի⁹ - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Է. Մոփացի - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Ը. Վահունի - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Թ. Ապահունի - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Ժ. Գնունի¹⁰ - Շ [(500) մարտիկ արք],

- 1 ABET չի՞ Զաւրանամակ (պայմանական վերականգնում՝ ըստ 'գրականութեան մէջ առուել տարածուած աւանդոյթի. ըստ Ղ. Ալիշանի՝ վերնագրելի է՝ Զօրաթիւ Հայախումբ բանակի):
- 2 ABT Արեւմտեան դուռն է: Արեւմտեան դուռն է: (T-ում՝ կրկնակետերի փոխարեն՝ միջակետեր), E Արեւմտի դուռն է այս: (E-ի պակասող թերթում եւս կրկնութիւնը, հաւանաբար, եղել է) փի Արեւմտեան դուռն է (վերականգնումը կատարել են բոլոր վերծանողները. չպիտի շփոթութեան տեղիք տայ մասն այն, որ կրկնադրոյ դրամանունն աղիւսակում՝ թերեւս, ուշ գրչի կողմից եւ գեղագիտական մկատառումներով աւելացուել է իր ցանկասիւնակի ուղղութեանը հակառակ՝ յարելով «Հարաւային դռան» վերջին ամուսնը):
- 3 T-ում թուանշանների վրայ (տոհմահամարների եւ զօրաբանակների. բոլոր տարբերակներում, բացի Ղ. Ալիշանից՝ փոփոխատուելով) պատուոյ մշան է դրուած, որ չունեն ABE / E չի՞ Ա. Անգեղտուն... Վարազարտիկեան - Ճ (44 տող. գրչագրում երկու թերթերից առաջինի կորուստի պատճառով) (ABT):
- 4 ABT-ում բոլոր ամուսններից յետոյ դրուած են միջակետեր, E-ում՝ կրկնակետեր (մենք տալիս ենք գծիկով). Ղ. Ալիշանն այստեղ եւ յաջորդ 85 սիւնակատողներում արաբական թուանշաններով տուել է զօրաբանակները (Անգեղտուն - 3400). մենք դրանք տալիս ենք հայկական թուանշաններից յետոյ քառակուսի փակագծերի մէջ:
- 5 Ըստ բնագրի աւարտ-ամփոփման մէջ մշուած եզրոյթի՝ այս [մարտիկ արք] քառերը պայմանականօրէն վերականգնելի ենք համարում մասն բոլոր յաջորդ սիւնակատողներում (առանց յատուկ մշման):
- 6 T Բզնունական փի Բզնունական (AB. բոլոր վերծանողներն՝ ըստ T-ի):
- 7 Թերեւս, ընկալելի է՝ Բազ[արատունի]:
- 8 Ն. Ադոնցի մօտ (251), թերեւս, պատահական վրիպմամբ՝ Ռ (1000):
- 9 Ն. Ադոնցի մօտ (251), թերեւս, տեխնիկական վրիպակով՝ Խոռխոռունի (իմա՝ «Գահնամակ»ի՝ Առաջին իշխանն Հայոց եւ Մախազն):
- 10 T Գնունի փի Գնունի (AB. այսպէս մասն՝ Ն. Ադոնցի մօտ, 251):

ԺԱ. Բասենացի - Ո [(600) մարտիկ արք],
ԺԲ. Պալունի - Յ [(300) մարտիկ արք],
*ԺԳ. Լնծաբին*¹¹ - *Մ*¹² [(200) մարտիկ արք],
ԺԴ. Մանդակունի - Յ [(300) մարտիկ արք],
*ԺԵ. Ս]ա[ղկունի*¹³ - *Յ* [(300) մարտիկ արք],
ԺԶ. Վարաժնունի - Յ [(300) մարտիկ արք],
ԺԷ. Այծենական - Ճ [(100) մարտիկ արք],
*ԺԸ. Առունեան*¹⁴ - *Յ* [(300) մարտիկ արք],
ԺԹ. Վարժնունեան - Ճ [(100) մարտիկ արք],
*Ի. Սպան[ղ]ունի*¹⁵ - *Յ* [(300) մարտիկ արք],
*ԻԱ. Ռափսեան*¹⁶ - *Ճ* [(100) մարտիկ արք]:

*Հիւսիսային դուռն է*¹⁷.

*Ա. Բդեշխ Գուգարայ*¹⁸ - *ՏՇ*¹⁹ [(4500) մարտիկ արք],

- 11 Ըստ Ն. Ադոնցի (264) եւ Բ. Յարութիւնեանի (1991, 29)՝ Լնծաբին = «Գահնամակ»ի՝ *ԽԶ. Լնծայեցին*. միաժամանակ դժուար թէ ճիշտ լինի այս նախարարութեան (երկու փաստաթղթում էլ յիշուած՝ *Մանդակունի* եւ *Սղկունի* տոհմերից առաջ) նշանակումը յետագայի վասպուրականի արեւելքում ընկած *Անձահիճոր* գաւառի (Թովմա Արծրունու, մօտ մէկընդմէջ կոչուած նաեւ՝ *Լնծայից ձոր*) իշխանատոհմի հետ. վերջինս՝ հետո էր «Արեւմտեան դռնից», եւ նրա անունը փնտրելի է լոկ «Արեւելեան դռան» ցուցակում (պատահական չէ, գուցէ, որ «Ներսէսեան» գահնամակում կամ *Լնծայնոց [ԿԴ.]* եւ *Լնծայեիք [ՂԸ.]* անուններով երկու տարբեր տոհմեր. հմտ. «Գահնամակ»-ի քննգրի ծմք. 35):
- 12 *T Տ* (4000) փխ *Մ* (200) (վերականգնում. տե՛ս ուղղագիծ երկաթագիր *Մ - Տ* եւ փոխարէնը՝ հմտ. ստորել, ծմք. 33):
- 13 *ABT Սղկունի* (ըստ ամենայնի, պէտք է վերականգնելի համարել առանց *ա-ի*՝ ըստ պատմիչների եւ «Գահնամակ»ի՝ *ԽԸ. Սղկունի*):
- 14 Գուցէ, ըստ պատմիչների եւ «Գահնամակ»ի (ԾԲ. *Առաւենեան*)՝ կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Առաւենեան* փխ *Առունեան* (*ABT. սակայն ու-ով* զուգորդութիւնները հմտ. ստորել, ծմք. 24, 53):
- 15 *ABT Սպանունի*. վերականգնումը՝ ըստ պատմիչների եւ «Գահնամակ»ի (ԾԱ. *Սպանդունին*)՝ կատարել են արդէն Ղ. Ալիշանը (առանց փակագծերի) եւ Ն. Ադոնցը:
- 16 Հմտ. «Գահնամակ»ի՝ *ԼԲ. Ռափսեան*:
- 17 *ABT Հարաւային դուռն է* (միայն *T*-ում՝ միջակէտով) փխ *Հիւսիսային դուռն է* (վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները. չպիտի շփոթութեան տեղիք տայ նաեւ այն, որ *ABT* տարբերակի աղիւսակում դոճանունը գրուած է վերելի կնետրոնից դէպի աջ բոլորուող-իջնող ցանկասիւնակի ներքեւում եւ շրջուած. տե՛ս հետազոտութեան քաժմի ծմք. 40 եւ հմտ. ստորել, ծմք. 47):
- 18 *ABT. Ղ. Ալիշանի մօտ՝ գուցէ, տեխնիկական վրիպակով՝ Գուգարաց, Ն. Ադոնցի մօտ (251)՝ Բդեշխ Գուգարաց*:

- Բ. Կամսարական - Ռ²⁰ [(1000) մարտիկ արք],
 Գ. Կասպեցի - Վ [(3000) մարտիկ արք],
 Դ. Ուտէացի²¹ - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Ե. Ծաւդէացի²² - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Զ. Տայեցի - Ո [(600) մարտիկ արք],
 Է. Մամիկոնեանն - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Ը. Վանանդացին - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Թ. Գարդմանեցին²³ - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
 Ժ. Որդունի - Զ [(700) մարտիկ արք],
 ԺԱ. Առուեղեանքն²⁴ - Շ [(500) մարտիկ արք],
 ԺԲ. Աշոցեան - Շ [(500) մարտիկ արք],
 ԺԳ. Դիմաքսեան - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԴ. Գլխիթունի²⁵ - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԵ. Բոխայեցի - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԶ. Գաբեղեան - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԷ. Աբեղեան - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԸ. Հաւնունի - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԹ. Սահառունի - Յ [(300) մարտիկ արք],
 Ի. Զենականն²⁶ - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԻԱ. Աշխադարեան²⁷ - Ճ [(100) մարտիկ արք],
 ԻԲ. Վարազարտիկեան²⁸ - Ճ [(100) մարտիկ արք]:

- 19 ABT. գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ ՏՃ (4100) փխ ՏՇ (4500) (տե՛ս անցման երկաթագիր Ճ - Շ, ինչպէս նաեւ փոխարէնը՝ հմմտ. ծմբ. 20, 61, 66):
- 20 ABT Ո (600) փխ Ռ (1000) (վերականգնում. տե՛ս անցման երկաթագիր Ռ - Ո եւ փոխարէնը հմմտ. ծմբ. 19, 61, 66):
- 21 ABT Ուտէացի փխ Ուտէացի (վերականգնումը կատարել են բոլոր վերծանողները):
- 22 ABT Ծաւդէացի փխ Ծաւդէացի (վերականգնումը կատարել են բոլոր վերծանողները):
- 23 B Գարդմանեցի փխ Գարդմանեցի (AT):
- 24 Գուցէ, ըստ պատմիչների եւ «Գահնամակ»ի (ԼԹ. Առուեղեանն)՝ կարելի է վերականգնելի համարել՝ Առուեղեանքն փխ Առուեղեանքն (ABT). սակայն հմմտ. ու-ով գուգորդութիւնները՝ ծմբ. 14, 54:
- 25 ABT. ըստ ամենայնի, պետք է վերականգնելի համարել առանց Ը-ի):
- 26 ABT Զենականն փխ Զենականն (վերականգնում). գուցէ, տեխնիկական վրիպակով՝ Ղ. Ալիշանի մօտ՝ Զիւնական, Ն. Ադոնցի մօտ (252)՝ Զիւնականան:
- 27 Ըստ Ն. Ադոնցի (257)՝ Աշխադարեան = «Գահնամակ»ի՝ Խ. Աշահմարեան (հմմտ. Հ - Խ եւ ուշ երկաթագիր Մ - Տ > Դ):
- 28 Ըստ Ն. Ադոնցի (263)՝ Վարազարտիկեան = «Գահնամակ»ի՝ ԽԲ. Վարասպակեան:

Արեւելեան դուռն է՝²⁹.

- Ա. Միւնի*³⁰ - *Ա՜ՔՆ*³¹ [(19400) մարտիկ արք],
*Բ. Ամատունի*³² - *Տ*³³ [(4000) մարտիկ արք],
*Գ. Աւածացին*³⁴ - *Մ* [(200) մարտիկ արք],
*Դ. Վարձառունի*³⁵ - *Մ* [(200) մարտիկ արք],
*Ե. Տամբարացի*³⁶ - *Ճ* [(100) մարտիկ արք],
Զ. Մազազացի - *Ճ* [(100) մարտիկ արք],
*Է. Յողկեպան*³⁷ - *Մ* [(50) մարտիկ արք],

- 29 ABT *Արեւելեան դուռն է*: *Արեւելեան դուռն է*: (T-ում՝ կրկնակետերի փոխարէն՝ միջակետեր), E *Արեւելեան դուռն է այս*: (E-ի պակասող թերթում եւս կրկնութիւնը, հաւամբար, եղել է) փխ *Արեւելեան դուռն է* (վերականգնումը կատարել են բոլոր վերծանողները. չափոյի շփոթութեամ տեղիք տայ նաեւ այն, որ կրկնուող դոմանումն աղիւսակում՝ թերեւս, ուշ գրչի կողմից եւ գեղագիտական մկատառումներով աւելացուել է իր ցանկասիւմակի ուղղութեանը հակառակ՝ յարելով «Հիւսիսային դռան» առաջին կամ վերջին անուանը, եւ ոչ էլ այն, որ ցանկասիւմակի անունները աղիւսակի տողերի՝ մերսից դուրս ճառագայթածն ուղղութիւնը պահպանելու համար գրուել են շրջուած):
- 30 AE *Միւնի* փխ *Միւնի* (BՄ. թերեւս, առաջինն է գալիս երկու տարբերակների մախագաղափարից, բայց, ի հարկէ, ո՛չ սկզբնօրինակից):
- 31 ABT *Ա՜ՔՆ* փխ *Ա՜ՔՆ* (E. առանց վերջինիս ծամօ լինելու՝ բիւրի մշանը վերականգնել են արդէն Ղ. Ալիշանը եւ Ն. Ադունը):
- 32 ABET *Ամատունի* փխ *Ամատունի* (վերականգնում. հմտ. «Գահնամակ»ի բնագրի ծմբ. 24):
- 33 ABET *Մ* (200) փխ *Տ* (4000) (վերականգնում. տե՛ս ուշ երկաթագիր Տ - Մ. յիշեմք, որ Արտագ խոշոր գաւառի տէր Ամատունիները գոնէ 440, 445 եւ 450-451 բուականներին յիշուած են իրրեւ Հայոց երկրի «առաջին... զինուորական» պաշտօնեայ՝ հազարապետ. հմտ. «Գահնամակ»ի բնագրի ծմբ. 24):
- 34 Գուցէ, պիտի վերականգնելի համարել՝ *Արածացին* փխ *Աւածացին* (ABET. ըստ Այրարատի *Արածոյ կողմն* գաւառանուն, տե՛ս ուղղագիծ երկաթագիր Ի - Ր):
- 35 Ղ. Ալիշանի գծապատկերում՝ գուցէ, տեխնիկական վրիպակով՝ *Վարձառունի* (հմտ. նաեւ մրա «Այրարատ»ում, 426. «*Վարձառունի* կամ *Վարձառունիք*...»):
- 36 ABE *Տամբարացի* (A-ի առաջին ռ-ն գծիկով ջնջած), T *Տամբարացի* փխ *Տամբարացի* (վերականգնում՝ ըստ Ղ. Ալիշանի. հմտ. մեր «Գահնամակ»ի՝ *ՄԴ. Մամբերացի* [=Տամբերացի], տե՛ս ուղղագիծ երկաթագիր Մ - Տ):
- 37 Գուցէ, այս տոհմանունը (գրիչների կողմից աղաւաղուած) կարելի է համեմատել Սիւնիքի *Ձորք* - *Կապան* գաւառանունների հետ (տե՛ս ՅԱԿՈՒՅԱՆ Ա., 2009, 282-283). ըստ Կ. Թումանովի (1963, 231, ծմբ. 283, հարցականով) *Յողկեպան* = «Գահնամակ»ի՝ *ԿԴ. Յուլին*:

Ը. Գր[ըզճոռնի³⁸ – Մ [(50) մարտիկ արք],
 Թ. Վառնոռնի³⁹ – Մ [(50) մարտիկ արք],
 Ժ. Բաքան – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԱ. Կճրոռնի⁴⁰ – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԲ. Գռւկանն⁴¹ – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԳ. Պատսպարոռնին – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԴ. Գազրիկան – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԵ. Վիժանոռնի⁴² – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԶ. Զանդաղան⁴³ – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԷ. Սողացի⁴⁴ – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԸ. Աքածեցի – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԺԹ. Ասճնեան⁴⁵ – Մ [(50) մարտիկ արք],
 Ի. Կինան⁴⁶ – Մ [(50) մարտիկ արք],
 ԻԱ. Տազրեան – Մ [(50) մարտիկ արք]:

38 B Գրըզճոռնի փխ Գրըզճոռնի (AET. գուցե, կարելի է վերականգնելի համարել առանց Ը-ի. համեմատելի է թուս Գորոզու իշխանութեան եւ ամրոցի հետ՝ յետագայ Արցախի հարաւում (տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., 2009, 281-282):

39 Թերեւս, կարելի է համեմատել Առնայ գաւառի անուան հետ հետագայ Պարսկահայքում (Վ-մ դիտարկելով իբրեւ իւրատեսակ աճական):

40 ABT. գուցե, կարելի է վերականգնելի համարել՝ Կրնոռնին փխ Կճրոռնին (ըստ «Աշխարհացոյց»ի, Թովմա Արծրունու եւ այլ աղբիւրների):

41 B Գռւկանն փխ Գռւկանն (AET):

42 Ըստ Ն. Ադոնցի (321)՝ = Վարաժնոռնի/Վաժնոռնի՝ իշխանատոհմ, գաւառ վասպուրականի հարաւ-արեւելքում («Աշխարհացոյց», Թովմա Արծրունի):

43 Գուցե, կարելի է համեմատել Աղանդ-ռոտ գաւառի հետ վասպուրականի արեւելքում (Զանդաղան ձեռք տոհմանում մէկ անգամ յիշատակուած է Ղազար Փարպեցու մօտ, գլ. Բ.լր.):

44 Ըստ Ն. Ադոնցի (256)՝ = Սոթք գաւառ՝ Սիւնիքի հիւսիս-արեւելքում:

45 Ըստ Ն. Ադոնցի (321)՝ = վրիպեալ Ճուարչեան, հմմտ. Ճուաշ-ռոտ՝ գաւառ վասպուրականի հիւսիս-արեւելքում (գուցե՞ վրիպումներով՝ Ռոտ-Ճուաշեան > Ռո-ճուաշեան > Ռոճուաշեան > Ասճնեան):

46 Թերեւս, կարելի է համեմատել ուշ միջնադարեան հարաւային Սիւնիքի Կէնուազ՝ գաւառակի հետ, գուցե մասն՝ Ստ. Օրբէկեանի մօտ (գլ. ԿԱ., 248-249) իբրեւ մահանգի 30 ճշմարտոր վամբերից չորրորդը մանրամասն ներկայացուած Կնէվանքի (տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., 2009, 282-283):

Հարաւային դուռն է⁴⁷.

- Ա. Կաղմէացի - ԱՎՄ⁴⁸** [(13200) մարտիկ արք],
Բ. Կորդուացի - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
Գ. Արծրունի - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
Դ. Ռ[չտունի⁴⁹ - Ռ [(1000) մարտիկ արք],
Ե. Մոկացի - Ռ⁵⁰ [(1000) մարտիկ արք],
Զ. Գողթնեցի⁵¹ - Շ [(500) մարտիկ արք],
Է. Անձեւացի - Շ [(500) մարտիկ արք],
Ը. Հարուսեան⁵² - Ժ [(100) մարտիկ արք],
Թ. Տրպատունի⁵³ - Ժ [(100) մարտիկ արք],
Ժ. Մեհնունի - Ժ [(100) մարտիկ արք],
ԺԱ. Ակէացի - Յ [(300) մարտիկ արք],
ԺԲ. Զարէուանեաց⁵⁴ - Յ [(300) մարտիկ արք],

47 ABET *Հիւսիսային դուռն է* (միայն T-ում՝ միջակէտով) փխ *Հարաւային դուռն է* (վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները չպիտի շփոթութեամբ տեղիք տայ մասն ալմ, որ դոմանումը հակառակ է հայում իր ցանկասիրմանկի անունների ուղղութեամբ, որոմբ հայերէն քարգմանուելիս աղիւսակի տողերի՝ ներսից դուրս ճառագայթածն ուղղութիւնը պահելու համար գրուել են շրջուած. տե՛ս հետագոտութեամբ քաթմի ծմբ. 40 եւ հմմտ. վերելում, ծմբ. 17):

48 ABET *ՍՎՄ* փխ *ԱՎՄ* (վերականգնումն արել են Ղ. Ալիշանը եւ Ն. Ադոնցը):

49 ABET. ըստ ամեմայմի, պէտք է վերականգնելի համարել առանց ը-ի:

50 B-ի գեղագիրն այս տողն ամբողջապէս (*Ե. Մոկացի - Ռ*) գրել է ցանկասիրմանկի սկզբում (*Ա. Կաղմէացի*-ից առաջ), բայց մկատել ! վրիպումը եւ կողքին ուղղման մշան դրել:

51 Թերեւս, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Գողթնեցի* փխ *Գողթնեցի* (ABET), համադրելով վասպուրականի՝ ըստ ամեմայմի, *Կուղանովիտ-Գուղանովիտ* գաւառի տէր *Գողեանք* իշխանատոմի հետ (տե՛ս ԵՂԻՇԷ, 1957, եղ. Ե, էջ 100. «*Եւ Գողեանքն եւ Ակէացիքն եւ Տրպատունիքն եւ զաւրքն Ռչտունեաց...*»): իսկ «Գահնամակ»ի *ԺԶ. Գողթան տէր* տոմը կարող էր յիշուած լինել ոչ թէ այս, այլ միայն «Արեւելեան դռան» ցուցակում (հմմտ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., 2009, 412):

52 Ըստ Ն. Ադոնցի (263)՝ *Հարուսեան* = «Գահնամակ»ի՝ *ԽԱ. Համբուսեան* («ԽԱ. Амбужанъ 100»). երկու տարբերակների համադրումով, Թերեւս, վերականգնելի է՝ **Հարուսեան* իրական անուամանելը, որում կատարուել են *ար* → *ար* եւ *ար* → *ամբ* յաճախողէպ վրիպեալ անցումները («Ներսէսեան» գահնամակում՝ [ՃԶ.] *Համբուսեանք*):

53 T *Տրպատունի* փխ *Տրպատունի* (ABE. այսպէս է եւ Ն. Ադոնցի մօտ):

54 AT *Զարէսլանեաց*, B *Զարէսլանեաց* փխ *Զարէուանեաց* (E. Ղ. Ալիշանի եւ Ն. Ադոնցի մօտ, Թերեւս, տեխնիկական վրիպակներով՝ *Զարէուանեաց*). համադրե-

ԺԳ. Եր[ու]անդունի⁵⁵ - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԴ. Համաստունեան⁵⁶ - Ճ [(100) մարտիկ արք],
 ԺԵ. Արտաշեսեան⁵⁷ - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԶ. Սազրատունի⁵⁸ - Ճ [(100) մարտիկ արք],
 ԺԷ. Աբրահամեան - Ճ [(100) մարտիկ արք],
 ԺԸ. Տըրունի⁵⁹ - Յ [(300) մարտիկ արք],
 ԺԹ. Բուժունի⁶⁰ - Մ⁶¹ [(200) մարտիկ արք],
 Ի. Քաջբերունի - Ճ [(100) մարտիկ արք],
 ԻԱ. Բողունի⁶² - Ճ [(100) մարտիկ արք],
 ԻԲ. Մուրացան - Յ [(300) մարտիկ արք]:

լով «Գահնամակ»ի հետ (*ՆԵ. Զարեհաւանեան*)՝ գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Զարեհաւանեաց* (սակայն ու-ով գուցորդութիւնները հմմտ. վերելում, ծմբ. 14, 24):

- 55 AB *Երանդունի*, ET *Երանթունի* փխ *Եր[ու]անդունի* (վերականգնում՝ ըստ Ն. Ադոնցի, որի մօտ *Եր[ու]անթունի* տարբերակով է. նաեւ ըստ նրա՝ *Երուանթունի* = «Գահնամակ»ի՝ Մ. *Երմանթունի* [*< Երուանթունի < Երուանդունի*], տե՛ս էջ 263. "КН. Ермавтуни 300"):
- 56 AB *Համատունեան* փխ *Համաստունեան* (ET. «Ներսէսեան» գահնամակում, ըստ ամենայնի՝ [Ղ.] *Համագգունիք*):
- 57 BT *Արտաշեսեան* փխ *Արտաշեսեան* (AE):
- 58 Ըստ Ն. Ադոնցի (264)՝ *Սազրատունի* = «Գահնամակ»ի՝ *Վազրասպունի* (հմմտ. ուղղագիծ երկաթագիր Վ - Ս):
- 59 T *Տըրունի* փխ *Տրունի* (ABE. այսպէս է եւ Ն. Ադոնցի մօտ):
- 60 AB *Թունի* (A-ում Թ-ն գծիկով ջնջած եւ վերելում գրուած՝ Բ) փխ *Բուժունի* (ET):
- 61 Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ Ճ (100) փխ Մ (200) (ABET. տե՛ս բոլորագիր Մ - Ճ, ինչպէս նաեւ փոխաբերը՝ հմմտ. ծմբ. 19, 20, 66). իհարկէ, վաղ գրիչներից մէկի այն վրիպումը, որի հետեւումնով Հայոց մախարարական «ազգերի» զորքերի ընդհանուր քանակը շեղում է տուել 100 «մարտիկ արք»ով (84.100 փխ 84 *հազար*, հմմտ. ստորել, ծմբ. 66), կարելի է նաեւ ենթադրել ոչ թէ այս, այլ մէկ ուրիշ հատուածում, ընդ որում՝ կապելով ոչ միայն մամագիր տառերի շփոթի, այլեւ տեխնիկական վրիպման հետ, երբ մի քանի անգամ նոյն բուանշանն ընդօրինակած (այդպէս ունենք Թ-եր, Յ-եր, Մ-եր եւն) գրիչը կարող էր մեքենայաբար կրկնել այն՝ չնկատելով յաջորդողի փոխուելը:
- 62 B *Բադունի* փխ *Բողունի* (AET). անշուշտ, հետեւելով Ն. Ադոնցին (256)՝ ճիշտ է սկզբնօրինակում վերականգնելի համարել *Բոգունի* (ըստ «Աշխարհացոյց»ի եւ Թովմա Արծրունու՝ գաւառ Վասպուրականի արեւմուտում), տե՛ս երկաթագիր եւ բոլորագիր Գ - Դ: ...

Սորին մեկնեալ⁶³ եւ զոմանս՝ ի յայլ աշխարհս⁶⁴ գրաւեալս⁶⁵։ Եւ լինի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազգաւք՝ ԶԴ-ից հազարաց⁶⁶։ Թող՝ զսպասաւորս⁶⁷ դրանն⁶⁸ արքունի, որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի⁶⁹, եւ⁷⁰ Մարդպետական⁷¹, որ է ներքինի պահապան ի վերայ Թագուհւոյն⁷² եւ գանձուցն, եւ ընդ ամենայնն⁷³ թիւ զաւրացն Հայոց, որ է՝ հարիւր եւ քսան հազարաց։

63 A Սորին մեկնեալ, B Սորին մեկնեալ փխ Սորին մեկնեալ (վերականգնում. տե՛ս բոլորագիր Կ - Հ) / T չիք Սորին մեկնեալ (AB):

64 E [...]խարհս փխ Սորին մեկնեալ ... աշխարհս (ABT):

65 Այս կրկնակետ-վերջակետն առկայ է E (Երզնկայի) գրչագրում, որը եւս մեկն էլ ունի վերջում, պատուիրատու կիրակոս վարդապետի յիշատակագրութիւնից առաջ. Շահխաթունեանցի մամահամութիւններում եւ տպագրում դրուած է միայն աւարտինը։ Երկրէ տարբերակում էլ կցագիր Լեր եմ, գլխատառ է միայն սկզբի Սմ։ ABTում պատուոյ նշանը դրուած է միայն ձեռք. Բուանշանի վրայ (ձեռից), իսկ E-ում դրանով օծուած է նաեւ յաջորդող հազարաց բառը (ձեռից ուսց)։

66 Ըստ մեզ հասած բնագրի՝ մախարաբական գորաքանակների գումարը կազմում է ոչ թէ 84 հազար, այլ 84.100։ Սակայն մի քանի պարտադիր եւ երկու մախրնորելի թուացող վերականգնումներով հնարաւոր է ստանալ հենց նշուած թուաքանակը (տե՛ս վերելում, ծմբ. 7, 35, 44 եւ 19, 50)։ Արուած վերականգնումներով՝ «Արեւմտեան դռան» գորաքանակը դառնում է 20.300 (բնագրով՝ 24.100), «Հիւսիսային դռանը»՝ 18.000 (բնագրով՝ նոյնը), «Արեւելեան դռանը»՝ 24.800 (բնագրով՝ 21.000), «Հարաւային դռանը»՝ 20.900 (բնագրով՝ 21.000)։

67 Ըստ Ա. Մուշեղեանի (2007, էջ 236)՝ համադրելով Փաւստոսի Ե.Ե. գլխի՝ «Թող զսպարակիրս»ի հետ՝ վերականգնելի է զսպարաւորս փխ զսպասաւորս (ABET):

68 B դրան փխ դրանն (AET):

69 T արքայի փխ արքայի (AB) / E չիք ընդ արքայի (ABT):

70 B չիք եւ (AET):

71 Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ [զ]Մարդպետական (հմմտ. մախրդիւ՝ զսպասաւորս դրանն)։

72 E Թագուհոյն փխ Թագուհոյն (ABT):

73 B ամենամայնն, E ամենայնն (ոնն) փխ ամենայնն (AT):

Summary

"THE GAHNAMAK OF ARMENIAN AZATS AND TANUTERS" AND "ZÖRANAMAK"

ALEXAN HAKOBYAN

This is a new historic-philological analysis of Armenian unique, early medieval documents, namely "Gahnamak" (Throne List, Ranking List) and "Zōranamak" (Military List, Military Register), and their scientific-critical texts. This analysis shows, that in the "Gahnamak" the beginning of Sahak Partev's letter should be conjectured as "[Ա]հա կալ խնդիր արարեալ..." ("Here is requested..."), not "[Ի]՞նչ Սա[հակայ] խնդիր արարեալ..." ("I, Sahak, was searching..."), as former philologists supposed. Therefore, Sahak's letter was sent to Armenia from Ktesiphon (the capital of Iran), not per contra. The list of princes was made in reply to the request from the last Arsakid king of Armenia Artashes (422-428) to the Iranian court and in the result of searches of catholicos Sahak in the Ktesiphonian archive, which was named "Ardashir's archive" (Ardashir was probably the founder of Sassanid dynasty).

The letter can be dated to the 5th year of Sassanid king Bahram V Gur's reign, that is 424, the 17 of month K'aloc', that is the 26 of December. There is only a single folio that reached us and contains the list of Armenian principalities only up to number 70 are brought forward in it but at least 19 more smaller ones can be restored, based on another unique document, namely "Zōranamak". According to the new analysis, the "Zōranamak" (Military List, Military Register) was composed approximately in 330-s in one of the Semitic languages (possibly in Syrian) and was translated into Armenian in the 5th century. The taking into account the specifics of Semitic graphics allows us to correct the obvious mistakes of the text that reached us.

The proposed reading and translations of "Gahnamak" and "Zōranamak" are also provided at the end of the article.